

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Gewoon schoonmaken: de troebele arbeidsrelaties in betaald huishoudelijk werk

Botman, S.J.

Publication date
2011

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Botman, S. J. (2011). *Gewoon schoonmaken: de troebele arbeidsrelaties in betaald huishoudelijk werk*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 2. Een onzichtbaar leger verzorgers

Inleiding

Wie langs de Amsterdamse grachten wandelt, en goed kijkt naar de portieken van monumentale panden, kan het dagelijks leven van vroegere tijden herkennen. De grote voordeur, die te bereiken is met een statige trap, was voor de welgestelde bewoners van deze panden. Onder de trap of soms naast de trap is er vaak een kleiner deurtje te vinden. Dit deurtje leidt naar wat oorspronkelijk het domein was van het huishoudpersoneel. In de 19^e en begin 20^e eeuw was het gebruikelijk dat het gegoede burgergezin er een scala aan huishoudpersoneel op na hield. Dat was niet zonder problemen en de damesbladen van toen bespraken veelvuldig de dienstbodekwesie.

Er is in de ontwikkeling van huishoudelijk werk een aantal continuïteiten en discontinuïteiten te ontdekken. Voor de huidige populatie huishoudelijk werkers wordt ook wel gesproken over moderne dienstmeisjes (Lutz 2001). Kunnen we spreken van een terugkeer? Of zijn dienstbodes nooit weggeweest? Wat is er anders en wat is er gelijk? Welke lessen zijn er te leren uit het verleden? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen toen en nu? En hoe heeft dat geleid tot de huidige verschijningsvormen van betaald huishoudelijk werk?

Bij de bestudering van de huidige markt van betaald huishoudelijk werk zijn er een aantal lessen uit het verleden te trekken. In de nauwkeurige beschrijving van Poelstra (1996) van het dienstbodeberoep in de periode 1850-1950 komt, ten aanzien van de omgang met de werkgevers, het thema sociale afstand herhaaldelijk naar voren. Sociale afstand en achterdocht spelen ook dikwijls een rol in beschrijvingen van recente verschijningsvormen van de markt van huishoudelijke diensten⁴. Terecht vraagt Poelstra (1996) zich af: wat is er aan de hand in een sector wanneer sociale afstand en achterdocht gedurende zo'n lange periode kenmerkend zijn voor de arbeidsverhoudingen? Een vraag als deze - en meer algemeen de historische context van betaald huishoudelijk werk - vormt de achtergrond waartegen dit onderzoek is opgezet.

Menig auteur⁵ verklaart de huidige vraag naar werksters vanuit de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen en de mislukte herverdeling van huishoudelijke taken tussen man en vrouw. Echter, deze emancipatorische fenomenen verklaren onvoldoende de aard en invulling van de huidige dienstverbanden in de huishouding.

Dit hoofdstuk gaat over de markt van betaald huishoudelijk werk in het verleden, over hoe deze zich tot haar huidige verschijningsvorm ontwikkelde tegen de achtergrond van maatschappelijke processen als industrialisering, emancipatie en verstedelijking. Een beschrijving van het verleden verschaft inzicht in het soort thema's dat relevant is in onderzoek naar de huidige organisatie van de markt. De historie van betaald huishoudelijk werk demonstreert ook welke erfenis de huidige markt heeft overgehouden uit het verleden. De ongelijkheid in de arbeidsverhoudingen en de dikwijls informele organisatie van de

huidige markt doet sterk denken aan pre-industriële arbeidsverhoudingen. Is er geen ‘vooruitgang’ geboekt waar het gaat om betaald huishoudelijk werk? Er zijn overeenkomsten tussen de huidige markt en die in het verleden, er zijn ook verschillen. Deze zet ik in dit hoofdstuk uiteen om de blik op de huidige arbeidsverhoudingen te verscherpen.

In deel 2.1. zal de tijd waarin huishoudelijk werkers nog ‘dienstbodes’ heetten, besproken worden. Dit deel gaat over het specifieke karakter van betaald huishoudelijk werk en relevante thema’s die zich door historische studies uitstekend laten beschrijven. Een korte beschrijving van de geschiedenis van dienstbodes is ook nodig om te kunnen bepalen wat er nieuw is aan de huidige populatie huishoudelijk werkers. Ik ben daarbij specifiek geïnteresseerd in de rekrutering, de arbeidsvoorwaarden, de mate van institutionalisering en de omgang met elkaar.

In deel 2.2. komt de gouden tijd voor de huisvrouw aan de orde. Hier beschrijf ik de ontwikkeling van huishoudelijk werk tijdens de naoorlogse verandering van een industriële economie naar postindustriële economie. Deze periode is evenzo belangrijk als de periode rond 1900 waarin dienstbodes werkzaam waren in de huishouding. De gouden tijd van de huisvrouw heeft sterk bepaald hoe tegenwoordig over het huishouden gedacht wordt en zorgde ervoor dat het uitbesteden ervan even helemaal verdween.

De huidige markt van betaald huishoudelijk werk komt in deel 2.3. aan bod. In dat deel beschrijf ik, als introductie op de latere hoofdstukken, wat er reeds bekend is over de recente verschijningsvorm van betaald huishoudelijk werk. Ook hier ligt het accent op de economische organisatie van het werk: de rekrutering van vraag en aanbod, de arbeidsvoorwaarden en de mate van institutionalisering.

2.1. Dienstbodes en de burgerij

In de 19^e eeuw maakte Nederland, net als andere West-Europese landen, de overgang door van een agrarische samenleving naar een industriële samenleving. Zowel in de agrarische samenleving als in de industriële samenleving waren er voedsters, diensters, werkmeiden en knechten. Betaald huishoudelijk werk hoorde bij het gezinsleven:

“Zoals de almanak voor ‘deftige Jonge Getrouwde Vrouwen’ haar lezeressen leerde, bestond een huishouding minimaal uit: ‘1. De Huysvader. 2. De Huysmoeder. 3. De Dienstboden’.”⁶

Degenen die over voldoende welstand beschikten, hadden diegene die dat niet deden in dienst in de huishouding. Huishoudelijke betaalde arbeid is nooit een intra-klasse of intra-stands aangelegenheid geweest. Hogere klassen lieten zich bedienen door lagere klassen.

Op zichzelf is dat niet verbazend; de samenleving was zo georganiseerd. De landarbeiders werkten voor een landheer, de fabrieksarbeiders voor een patroon. Het is wel verbazend vanwege de aard van huishoudelijk werk. Dat wat zo eigen is; de eigen woning, de eigen kleding, het eigen eten, zaken waarmee men zich juist van de lagere klassen wilde onderscheiden, liet men verzorgen door mensen uit diezelfde lagere klassen. Huishoudelijk werk werd voor vrouwen van enige of hogere stand als minder gezien (Poelstra, 1996). Het private intieme domein werd daarom opengesteld voor lieden waar men zich in sociaal opzicht verre van wilde houden. Om het op zijn Hollands te formuleren: iemand met wie men nooit koffie zou willen drinken, was wel geschikt om diezelfde koffie te zetten en te serveren. In de huishouding moesten het huispersoneel en de bewoners in een beperkte ruimte met elkaar omgaan. Dit hief klassenverschillen niet op, maar maakte ze juist pijnlijk zichtbaar. Wie waren in voorgaande eeuwen de vragers en aanbieders op de markt van huishoudelijk betaald arbeid? Wat hield het werk toen in? Hoe gingen partijen met elkaar om? Wat was de rol van de overheid?

2.1.1. De burgerij

De Nederlandse bevolking bestond in de 19^e eeuw globaal uit drie groepen: arbeiders, boeren en burgers. De burgers waren onderverdeeld in de kleine burgerij waaronder winkeliers en herbergiers en de gegoede burgerij zoals artsen en notarissen. Een groot deel van de burgerij woonde in de stad. De samenleving kenmerkte zich door een sterk onderscheid naar standen en ongelijkheid tussen deze standen werd aanvaard. Huispersoneel verleende een huishouding status en het hebben van meer personeel verhoogde de status:⁷

“De dienstbodes zijn een der beste middelen om den rijkdom van eenig persoon te kennen (handelingen twee kamer 1820-1821, 775: verslagen van de afdelingen).”

In 1849 had 90 procent van de gegoede burgerij en 69 procent van de kleine burgerij in Rotterdam bijvoorbeeld dienstbodes, tegenover 2 procent van het volk. De burgerij onderscheidde zich van het volk⁸ onder andere door het hebben van huispersoneel:

“De meerdere weelde en heerschende begrippen omtrent hetgeen men aan zijn stand verschuldigd is, brengen mee dat haast iedereen eene meid houdt.”⁹

Vanaf 1870 kwam de industrialisatie in Nederland op gang, toen vond de overgang van werkplaatsen en huisindustries naar fabrieken plaats. Gegoede families kregen minder economische bezigheden aan huis. Hierdoor kon het huiselijkheidsideaal tot bloei komen en werden woonhuizen luxer en comfortabeler. Dit bracht meer huishoudelijk werk met zich mee. De vraag naar huispersoneel nam in deze tijd ook fors toe. In 1860 had 10 procent van alle huishoudingen huispersoneel, in 1899 was dat 17 procent (Pott-Buter & Tijdens, 1998).

Met name in steden zorgde de snel groeiende middenklasse begin 20^e eeuw verder voor een eveneens groeiende behoefte aan dienstbodes. Arnhem en Den Haag, beide rijke steden, liepen in 1909 voorop in het aantal dienstbodes. Maar liefst 55 procent van de daar wonende vrouwelijke beroepsbevolking werkte in de huiselijke diensten. In Amsterdam en Rotterdam was dat percentage 45. Landelijk werkte in die tijd 40 procent van de vrouwelijke beroepsbevolking in de huishouding (Pott-Buter & Tijdens, 1998).

De groeiende vraag naar dienstbodes zorgde rond 1900 voor een trek van jonge meisjes van het platteland naar de stad. Werkgeefsters gaven de voorkeur aan meisjes van het platteland omdat deze volgens hun netter en gehoorzamer waren dan stadsmeisjes en van aanpakken wisten. Stadsmeisjes wisselden sneller van betrekking en konden dat ook doen omdat zij in de stad een sociaal netwerk hadden, waardoor ze sneller ander werk vonden. Meisjes van het platteland waren ver van huis, afhankelijker van hun werkgever en daardoor meer geneigd tot gehoorzaamheid en trouw (Pott-Buter & Tijdens, 1998).

2.1.2. De dienstboden

Zowel wetgever als werkgevers waren van mening dat dienstbodewerk nederige en ongeschoolde arbeid in een ondergeschikte betrekking was. De dienstjes moesten gehoorzaam zijn. Wie betrok nou zo'n dienstbodefunctie?

Het waren voornamelijk meisjes en vrouwen uit de arbeidende klasse die gingen dienen. In de arbeidende klasse verdiende vader meestal niet genoeg om zijn hele gezin te onderhouden en het was vaak bittere noodzaak dat de kinderen zo snel mogelijk uit werken gingen. Voor jonge meisjes was een dienstbodebetrekking daarvoor heel geschikt. Al vanaf twaalf jaar konden ze dienen als morgen- of dagmeisje. Met de komst van de industrie konden meisjes ook in de fabriek werken maar met de invoering van de arbeidswet in 1919

mochten kinderen pas vanaf hun veertiende in fabrieken en werkplaatsen werken (Henkes & Oosterhof, 1985). Dienstbodebetrekkingen vielen buiten deze arbeidswet en dus konden meisjes van twaalf, dertien jaar in deze sector wel terecht. Een dienstbodebetrekking bood bovendien extra financiële voordelen omdat dienstjes intern waren. Dit betekende voor de ouders van het meisje een aanzienlijke lastenverlichting.

Het prefereren van een dienstbodebetrekking voor hun dochters boven het werken in de fabriek had voor ouders niet alleen juridische of financiële redenen. Veel ouders uit de arbeidende klasse vonden het werk in de fabriek minderwaardig en ondeugdelijk voor jonge meisjes. Dochters moesten zo snel mogelijk geld gaan verdienen, maar ouders kozen wel voor de meest geschikte omgeving. Begin 20^e eeuw was huishoudelijke betaalde arbeid de grootste beroepsgroep onder de vrouwelijke beroepsbevolking (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1. Indeling van de vrouwelijke beroepswerkzame bevolking in percentages van de totale vrouwelijke beroepsbevolking.

	1899	1909	1920	1930
Bedrijfstak	%	%	%	%
Huishoudelijke diensten	44	38	34	31
Industrie en ambacht	17	18	21	19
Landbouw en visserij	19	21	14	14
Handel en verkeer	10	10	14	16
Dienstverlening	10	13	18	20
Overig	0	0	0	0
Totaal	100	100	100	100

Bron: Henkes en Oosterhof (1985). Oorspronkelijke bron: CBS beroepstellingen.

Een groot deel van de arbeidende klasse deelde de mening van de burgerij dat het dienstbodeberoep voor jonge meisjes een uitstekende voorbereiding was op het huwelijk. Het dienstbodeberoep was een opleiding tot huisvrouw en daarmee veel geschikter dan ruwe fabrieksarbeid. Het was de ideale brug tussen ouderlijk gezin en het huwelijk.

“Het dienen komt de heele persoonlijkheid der meisjes ten goede. Niet alleen leeren zij veel op huishoudelijk gebied, doch ook op economisch, geestelijk, hygiënisch, ethisch en aesthetisch terrein maken zij een leerschool door, die voor hun geheel leven van beteekenis is.” (Uit het damesblad *De Huishouding* 1936)¹⁰

In enkele historische studies naar dienstboden wordt duidelijk dat de belangen van ouders en van kinderen bij het ‘uit dienen gaan’ vaak verschilden.¹¹ Vooral jonge meisjes hadden niet veel te kiezen als het ging om uit werken gaan of thuis blijven, gaan dienen of doorstuderen. Vaak waren ze zelf liever thuis gebleven (Bras 2002). Maar voor de oudere meisjes kon het dienen ook voordelen bieden: ze konden een bijdrage aan het gezinsinkomen leveren en hun

positie in het gezin versterken. Persoonlijke omstandigheden konden ook maken dat een meisje uit dienen wilde gaan, zoals bijvoorbeeld liefdesverdriet, nieuwsgierigheid of knellende familiestructuren. Het dienen kon een manier zijn om weg te komen uit het ouderlijk gezin.

Net als hun ouders zagen jonge vrouwen het dienen als een brug tussen ouderlijk huis en huwelijk, maar wel een brug vanwaar zij nog iets van de wereld konden zien. De stad had daarbij haar aantrekkingskracht: daar konden zij kennis nemen van een andere, onbekende wereld en ontsnappen aan het platteland.¹² Het dienen in de stad betekende ook het uitbreiden van de sociale kring. Een eventueel huwelijk met iemand uit een hogere sociale kring was voor sommige vrouwen een ambitie die met het dienen dichterbij kwam (Poelstra 1996).

Dienstbodetekort

Aan het eind van de 19^e eeuw was er sprake van een dienstbodetekort. Dat kwam enerzijds door een toegenomen vraag, anderzijds doordat meisjes uit de kleine burgerij en de arbeidende klasse liever in de fabriek, het kantoor of het winkelbedrijf gingen werken.

Het dienstbodetekort in Nederland werd deels opgevuld door Duitse dienstmeisjes. Over deze bijzondere vorm van arbeidsmigratie is nauwkeurig onderzoek gedaan door Henkes (1995). In "Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950" beschrijft zij op basis van archiefonderzoek en levensverhalen het leven van Duitse dienstmeisjes in Nederland.

Volgens de beroepstelling van 1909 waren er 2600 buitenlandse, voornamelijk Duitse dienstmeisjes in Nederland. In 1920 waren dat er 9100, en hun aantal zou binnen drie jaar vertienvoudigen. Dan gaat het om officiële cijfers maar ook toen waren er al illegale migranten. In totaal ging het om zo'n honderd tot driehonderdduizend Duitse meisjes die in de eerste helft van de jaren '20 in Nederland in een dienstbetrekking werkten. De eerste Duitse dienstmeisjes gebruikten bestaande contacten als aanknopingspunt voor een betrekking, zoals Duitse zakenfamilies als Dreesmann. Deze meisjes hielpen hun vriendinnen weer aan betrekkingen bij familie en vrienden van de werkgever. Nu de Nederlandse meisjes liever in een winkel of dagbetrekking werkten dan in een geïsoleerde inwonende betrekking, vulden de Duitse meisjes hun plaatsen op.

Nog meer dan Nederlandse plattelandsmeisjes waren de Duitse dienstmeisjes ver van huis en daardoor extra afhankelijk van hun werkgever. Voor hen was kost en inwoning een uitkomst, ze konden sparen en dan na een paar jaar weer terugkeren. De Duitse meisjes gingen ervan uit dat hun verblijf in Nederland tijdelijk zou zijn. Wanneer zij eenmaal in Nederland waren kon dit veranderen, bijvoorbeeld omdat ze een Nederlandse vrijer kregen. Gemiddeld duurde het verblijf in Nederland van de Duitse vrouwen als dienstbode drie jaar. Het tijdelijke karakter van het dienstbodewerk gold overigens ook voor de meeste Nederlandse vrouwen.

2.1.3. *Het dienen*

Voordat een meisje uit dienen kon gaan moest er eerst een geschikte betrekking gevonden worden. Er waren verschillende manieren om aan een betrekking te komen. Vooral bij jonge meisjes verliep dat eerst via de ouders. Moeder ging eens informeren bij burens, vrienden en winkeliers wie er een dienstje kon gebruiken. Het kon ook via mensen gaan die zowel met de arbeidende klasse als de gegoede burgerij in contact kwamen en zodoende als tussenpersoon fungeerden, zoals de onderwijzer en de dokter. Wanneer het meisje ‘hogerop’ wilde gebruikte zij of haar moeder ook het persoonlijke netwerk. Via via was de meest gebruikelijke manier om aan een betrekking te komen.¹³ Er waren rond 1900 ook personeelsadvertenties waarin huishoudelijk personeel gevraagd of aangeboden werd, referenties waren hierbij wel belangrijk. Werkgevers en werknemers konden elkaar ook vinden via zogenaamde bodenbestedsters. Werkgeefsters moesten betalen voor bemiddeling, de dienstmeisjes doorgaans niet (Henkes & Oosterhof, 1985)

De taken en werkdruk voor dienstboden verschilden naar soort betrekking. En het soort betrekking hing weer af van de klasse waartoe het meisje behoorde en haar ervaring als dienstbode. Onderzoek naar Zeeuwse dienstboden toont aan dat driekwart van de Zeeuwse dienstboden uit arbeidersgezinnen kwamen, 9 procent kwam uit een boerengezin, en de overige 16 procent kwam uit een gezin behorend tot de kleine burgerij van ambtenaren, onderwijzers, winkeliers, handelaren en ambachtslieden (Bras 2002). Datzelfde onderzoek toont aan dat de hoge burgerij en de klasse daaronder van winkeliers, handelaren en ambachtslieden de grootste groep werkgevers waren en dat dienstboden over het algemeen één of twee klassen hoger dan de eigen gingen dienen.

In de hiërarchie van sociale klassen van werkgevers, zat ook een carrièrepad voor dienstboden. Daarmee bedoel ik dat een jong meisje vaak begon als dagmeisje bij een gezin dat qua sociale achtergrond weinig verschilde van die van het meisje. Het meisje en mevrouw werkten samen, zoals het meisje thuis ook gewend was. Maar na verloop van tijd moesten of wilden de meeste meisjes meer verdienen en gingen ze ‘hogerop’. Dat betekende dienen bij de burgerij, veelal in de stad, waar ze meer konden leren, meer verdienen en meer beleven.

Na een start als morgenmeisje of dagmeisje, gingen veel jonge vrouwen inwonend in betrekking. Inwonende functies waren: meisje alleen, keukenmeisje, kamermeisje of eerste, tweede en zelfs derde meisje, al naar gelang het scala aan personeel dat de werkgever zich kon permitteren. Alleen de rijkere huishoudens, de adel en de gegoede burgerij kenden een hiërarchische personeelrijke huishouding. Jonge meisjes konden daar beginnen als derde meisje dat zich bezighield met het poetsen en de was. Het tweede meisje was het keukenmeisje. Het eerste meisje, ook wel kamermeisje, hield de praalkamers schoon, ontving gasten en hielp mevrouw met kleden.

De meeste dienstboden werkten echter als meisje-alleen ofwel meisje voor alles, en dat betekende dat het meisje taken op alle werkgebieden moest vervullen. Over het algemeen

zijn er vier werkgebieden in de huishouding: 1. de woning zelf, 2. de was en kleding 3. eten en drinken 4. de bewoners en hun gasten (Henkes & Oosterhof, 1985). Het verschilde erg per betrekking wat een meisje-alleen moest doen. De grootte van het huis, de indeling en inrichting van het huis, het aantal bewoners, wat mevrouw zelf deed in de huishouding en de houding van mevrouw ten opzichte van haar personeel; het maakte allemaal verschil in werkdruk voor het dienstmeisje.

Het niet duidelijk kunnen omschrijven wat de dienstmeisjes voor werkzaamheden hadden lijkt typisch voor de sector van huishoudelijke diensten. Begin 20^e eeuw werd er in de damesbladen en huisvrouwenverenigingen druk gediscussieerd over problemen met huishoudelijke personeel en om duidelijkheid te scheppen in die relatie waren er wel de zogenaamde werkljsten. Henkes en Oosterhof (1985) hebben zo'n werkljst voor een meisje alleen uit 1915 weergegeven. Het is een lijst voor de maandag, elke dag had een andere extra taak:

Opstaan, huiskamer stoffen, pap koken, schoenen poetsen, dekken, ontbijt verzorgen, trappen stoffen, matten kloppen, ontbijtboel afwassen, keuken afstoffen, bedden afhalen, wastafels schoonmaken, dienstbodekamer stoffen, badkamer en wc's nazien, slaapkamers aan kant maken, koffietafel verzorgen, koffiedrinken, eten schoonmaken, koffietafel afwassen en bijstoffen, grote kamerbeurt (salon), koken en keuken onderhouden, tafeldekken, eten, afwassen, spreien afnemen, theeboel verzorgen, theeboel afnemen en afwassen. Dit is een werkdag van 6.30 tot 22.00.

Een simpel omschreven taak als: de trappen stoffen, hing nogal af van het soort huis. In dit geval betreffen het vijf trappen à 98 treden en de stofzuiger bestond nog niet.

Inwonende dienstboden hadden geen vaste werktijden. Ze moesten dag en nacht beschikbaar zijn en werkweken van zeventig uur waren heel normaal. Gemiddeld begon een werkdag om zeven uur 's ochtends en eindigde deze om acht uur 's avonds. Maar buiten deze tijden konden de werkgevers nog wel een beroep op haar doen. Dat noemde men de 'tijd van dienstbaarheid' (Henkes & Oosterhof, 1985). Dagmeisjes hadden het iets beter, daar was een duidelijker overeenkomst tussen werktijden en loon. Maar zowel voor dagmeisjes als voor inwonende dienstboden hing het werk en de ervaring ervan af van hoe mevrouw met haar omging.

2.1.4. De omgang met elkaar

De omgang tussen huispersoneel en werkgever was vaak moeizaam. Men verbleef in één huis maar het ging nadrukkelijk om verschillende standen en sociaal-economische afstand kenmerkte de arbeidsverhoudingen. In Engelse kostuumdrama's is dit mooi te zien, de gescheiden leefwerelden van huispersoneel en bewoners. Er is 'onder': de keuken en de dienstbodevertrekken, en 'boven': het eigenlijke woonhuis. Boven gelden andere regels en

omgangsvormen dan beneden.¹⁴ In historische studies naar dienstboden wordt duidelijk dat binnen de ommuurde grenzen van de huiselijke sfeer, waar werkgever en werknemer beiden verkeerden, er afstand bewaard dan wel gecreëerd moest worden.¹⁵

Dat gebeurde bijvoorbeeld door middel van de aanspreekvormen. De dienstbode werd meestal meid genoemd, of bij haar voornaam. De werkgevers lieten zich daarentegen met meneer en mevrouw aanspreken. De dienstboden droegen meestal een uniform met een schort, waardoor het sociale onderscheid en de positie van de dienstbode ook duidelijk gemaakt werd (Henkes 1995).

Zoals in kostuumdrama's duidelijk te zien is, is er ook een fysieke scheiding. De dienstboden hadden eigen vertrekken; een eigen slaapkamer met daarin een wasgelegenheid in de vorm van lampetkan en kom en de keuken. Dat was het domein van de dienstboden. De andere vertrekken van het huis waren van de bewoners en dienstboden kwamen daar alleen als ze daartoe permissie dan wel opdracht toe hadden. In sommige betrekkingen gold er een verbod op het gebruik van de badkamer, er heerste in die tijd ook smetvrees als het ging om de omgang met lagere klassen. Ook de was werd daarom gescheiden. De dienstbode deed wel de was van het gezin, maar haar eigen vuile was moest gescheiden worden gedaan of werd zelfs door een aparte wasvrouw verzorgd (Henkes 1995).

De meeste van deze zaken werden ook door de dienstmeisjes zelf als normaal beschouwd. Het is wel zo dat wanneer een dienstbode bij een nieuwe betrekking wel gebruik mocht maken van de badkamer of als ze wel eens in de voorkamer bij de kachel mocht zitten, zij zich in dit gezin veel meer gerespecteerd voelde. Er waren immers ook betrekkingen waar respect ver te zoeken was. Er waren mevrouwen die het nodig vonden om telkens te benadrukken dat het meisje uit de armoe kwam en dat ze maar wat blij mocht zijn werk te hebben:¹⁶

“ (...) En altijd oude thee. Thee die zij overhielden werd in een potje gegooit, en die moest ik opdrinten. Toen heb ik een keer verse thee voor mezelf gezet en dat hebben ze gemerkt. Toen zei ze of ik soms vergeten was dat ik van armoe hier gekomen was en genadebrood vrat en dat ik blij moest zijn dat ik hier kon zijn (...)”.

Sommige mevrouwen gingen wel erg ver in het afsluiten van het privé-domein. Zo was er nog al eens de angst dat er spullen gestolen zouden worden door de dienstbode. En om het meisje ‘niet in verleiding te brengen’, waren er mevrouwen die kasten op slot deden. Dit gebrek aan vertrouwen was voor de betreffende dienstmeisjes zeer vernederend. Zo ook wanneer haar vertrouwen getest werd:¹⁷

“Er zat een gulden onder een beddenpoot geklemd en het was onmogelijk dat de munt zo gevallen was. Bij de lunch heb ik Mevrouw de gulden naast haar bord gelegd en gezegd: Den Trik kannte ich schon”.

2.1.5. Regulering en institutionalisering.

In de tijd dat het dienstbodeberoep floreerde, de 19^e eeuw en de eerste helft van de 20^e eeuw, was de heer des huize de baas in huis. Volgens het Burgerlijk Wetboek was de man het hoofd van de huishouding. Zijn echtgenote viel onder zijn gezag, en de dienstbode ook. De gehuwde vrouw was (tot 1957) handelingsonbekwaam dus wettelijk gezien kon zij geen dienstbode aannemen, dat deed meneer. De overheid bemoeide zich niet met de privésfeer. De dienstbode viel onder de bescherming van het mannelijke gezinshoofd en werd daarbij beschouwd als huisgenote, niet als werknemster (Henkes & Oosterhof, 1985). In historische studies naar dienstboden wordt daarom gesproken over de patriarchale arbeidsopvattingen ten opzicht van dienstboden. Zowel de overheid als de werkgevers beschouwden huishoudelijke arbeid niet als arbeid.

Wettelijke bepalingen over minimumloon, arbeidstijden of verzekeringen waren er niet, althans niet voor huishoudelijk arbeid. Arbeidstijden stonden niet vast, dienstboden hadden geen recht op vakantie of betaalde vakantiedagen en lonen waren ook niet bepaald (Henkes & Oosterhof, 1985). Vanwege de ongebonden arbeidstijden werd meestal een jaarloon afgesproken, bestaand uit loon enerzijds en kost en inwoning anderzijds. Een meisje werd meestal ook voor een jaar aangenomen.

In het eerste Burgerlijk Wetboek dat in 1838 van kracht werd, was zoets als het dienstboderecht vastgelegd.¹⁸ Het kwam er op neer dat dienstboden alleen voor bepaalde tijd gehuurd mochten worden, anders zou er sprake zijn van slavernij. Dienstboden mochten voorts niet voor de afgesproken termijn hun betrekking verlaten, terwijl de meester wel zonder opgave van reden het meisje mocht ontslaan. Alle andere zaken die bij een dienstbodebetrekking kwamen kijken werden overgelaten aan het beleid van de meester. Het meisje moest uitdrukkelijk of stilzwijgend bepaalde diensten verrichten, de meesters plicht bestond uit het betalen van het loon.¹⁹ De dienstboden waren behoorlijk overgeleverd aan de grillen van de werkgever. Ze konden het treffen of niet.

Bij arbeidsconflicten genoot de meester het voordeel van de twijfel en trok het dienstje meestal aan het kortste eind. Dienstboden hadden heel wat te schaften met de heer des huizes, voorbeelden van ongewenste intimiteiten zijn er veel. Het dienstmeisje mocht haar betrekking zelfs dan niet verlaten. Als ze wegliep werd ze door de politie teruggebracht, haar verhalen over onzedelijk gedrag van de meester nam deze niet serieus.

De overheid bemoeide zich wel met dienstboden als het ging om belasting. In 1821 werd onder enig protest met een nieuw belastingstelsel de dienstbodebelasting ingevoerd. Wie zich laat bedienen moet niet alleen zijn personeel maar ook de overheid betalen, was het uitgangspunt van de wetgever. Uitzonderingen op deze belasting betroffen allereerst gezinnen die een meisje-alleen hielden omdat deze zich vaak maar net zo'n meisje konden permitteren. Ten tweede waren er uitzonderingen naar leeftijd van het dienstmeisje. Voor meisjes onder de 15 hoefde men geen belasting te betalen. Voor meisjes tussen de 15 en 18 minder belasting. Een jong meisje alleen was dus het goedkoopst als huishoudelijk

personeel. Deze belasting hief de overheid tot 1950. Tot arbeidsrechtelijke bescherming voor huishoudelijke personeel is de overheid echter nooit gekomen.

Vakorganisaties hebben wel geprobeerd richtlijnen voor arbeidsovereenkomsten aan te geven. In 1898 werd in Den Haag de eerste dienstbodevereniging 'allen voor elkander' opgericht, die zich in den beginne vooral concentreerde op het verbeteren van de relatie tussen mevrouwen en dienstboden. Amsterdam en Rotterdam volgden in de oprichting van dienstbodeverenigingen. Later, in 1902, bundelden deze verenigingen hun krachten en kwam de Algemeene Nederlandse Dienstbodenbond tot stand, de ANBD. Zij maakte zich onder meer sterk voor de wet op het Arbeidscontract, die in 1909 werkelijkheid werd en een van de weinige wetten was die enige bescherming aan de dienstboden bood. In 1913 sloot de ANBD zich aan bij het Nederlandse verbond Vakverenigingen en veranderde de naam in Algemeene Nederlandsche bond van Huispersoneel. Veel aanhang hebben de bonden nooit gehad. Het bereiken van de geïsoleerde doelgroep, inwonende dienstboden, leek daarbij het grootste probleem. Het hoogtepunt was in 1940 met bijna 1000 leden. Veel invloed op de overheid en huisvrouwenverenigingen, die zich als werkgeversorganisaties opwierpen, heeft de bond ook niet gehad. De vakorganisatie was vooral een ontmoetingsplaats om ervaringen en informatie te delen met elkaar.

Aan het eind van de negentiende eeuw, begin twintigste eeuw werd een aantal belangrijke arbeidsbeschermende maatregelen ingevoerd in Nederland. Deze golden bijna allemaal niet voor huishoudelijke diensten. Zo werd in 1874 de beroemde kindwet van Van Houten ingevoerd. In het oorspronkelijke voorstel van Sam van Houten gold deze wet voor alle kinderen beneden de twaalf jaar. Maar na bezwaren werd de wet pas aangenomen nadat er een uitzondering in opgenomen was voor huishoudelijke diensten en veldarbeid. Volgens de kamer was werken in deze sectoren niet zwaar en bovendien een goede voorbereiding op deelname in de maatschappij voor arbeidskinderen.

Hetzelfde gebeurde met een arbeidswet die in 1889 werd aangenomen. Deze wet, die de arbeidstijden voor vrouwen en kinderen aan banden legde, onder andere met een maximale arbeidsdag van 11 uur en een verbod op zondags - en nachtarbeid voor vrouwen en kinderen, gold alleen voor werkzaamheden in of voor een bedrijf. En de huishouding was geen bedrijf dus gold deze wet niet voor dienstboden.

De Arbeidswet van 1911 waarin onder meer werktijden werden geregeld, de Arbeidswet van 1919 waarin bijvoorbeeld opnieuw kinderarbeid werd verboden, de Ziektewet, deze bevatten allen bepalingen waarmee huishoudelijke diensten werden uitgesloten. Het oude dienstboderecht werd pas in 1909 vervangen door een algemene regeling van de arbeidsovereenkomst, waardoor dienstboden bijvoorbeeld wel ontslag konden nemen. Maar huishoudelijke diensten hebben altijd een aparte status gehouden in de Nederlandse arbeidswetgeving. Zo haalt Poelstra (1996) de werkloosheidswet van 1987 aan, waarin opnieuw bepaald werd dat persoonlijke diensten in iemands huishouding voor minder dan drie dagen, geen dienstbetrekking is. De argumentatie van de overheid is: het gaat om bijverdienste, huishoudelijke arbeid kan geen hoofdbron van inkomen zijn.

2.1.6. *Het einde van het dienstbodeberoep*

Het dienstbodetekort werd in de eerste decennia van de 20^e eeuw steeds nijpender. De overheid probeerde eind jaren '30, toen de economische crisis ook Nederland had getroffen, nog dochters en echtgenotes van werklozen aan te zetten tot werken in de huishouding en te weren uit zogenaamde mannenberoepen (Poelstra 1996). Dat lukte nauwelijks. Door de economische achteruitgang en de groeiende anti-Duitse gevoelens in Nederland en de groeiende werkgelegenheid in nazi-Duitsland nam het aantal Duitse dienstboden vlak voor de Tweede Wereldoorlog ook sterk af.

Tot aan de Tweede Wereldoorlog waren dienstboden een verschijnsel dat hoorde bij een burgerhuishouding. Daarna zou het een zeldzaamheid worden, zelfs bij de rijkere huishoudens. Het aanbod was er niet meer. Steeds meer gezinnen konden het zich bovendien niet meer permitteren. De huisvrouwenverenigingen en damesbladen waren onder invloed van het dienstbodetekort in het interbellum al de 'nieuwe huishouding' in gaan vullen: de woningen moesten praktischer gebouwd en ingericht worden, er moest gebruik gemaakt worden van nieuwe technologie en hulpmiddelen, er kwamen werkljsten voor huisvrouwen en voor daghijtes. Het concept huisvrouw was geboren. De overheid gaf hier concreet vorm aan middels een reeks verboden op arbeid van gehuwden vrouwen in een aantal sectoren, zoals de postdienst, de ambtenarij en het onderwijs. In de huishouding werken mocht wel.²⁰ Maar jonge meisjes zouden zich niet meer melden als dienstbode, gehuwde vrouwen zaten thuis, dus moest de huisvrouw het huishouden zelf gaan doen. Zo geschiedde:

Tabel 2.2. Dienstboden als percentage van vrouwelijke beroepsbevolking, van vrouwelijke bevolking en huishoudens en percentage huishoudens met huishoudelijke hulp in dienst.

	Dienstboden. (X 1000)	Percentage van vrouwelijke beroeps- bevolking.	Percentage van vrouwelijke bevolking.	Aantal huishoudens met hulp. (X 1000)	Percentage huishoudens met een huishoudelijke hulp in dienst.
1899	189.6	44 %	7 %	1.113	17 %
1920	211.3	34 %	6 %	1.579	13 %
1947	183.4	20 %	4 %	2.577	7 %
1960	114.4	12 %	2 %	3.171	4 %
1981	11.6	1 %	0 %	5.006	0 %
1995	7.0	0 %	0 %	6.113	0 %

Bron: Tijdens en Pott-Buter. 1998.

2.1.7. *Kenmerken van het verleden*

De historie van dienstboden dient niet alleen als illustratie van voorbije tijden. De markt van huishoudelijke diensten zoals die ten tijde van de dienstboden georganiseerd was vertoont overeenkomsten met de huidige markt. Een aantal kenmerken van dit beroep en de manier

waarop het georganiseerd is, is nog steeds hetzelfde. Wat kan er over de huidige markt geleerd worden uit het verleden?

Ten eerste valt op dat dienstbodebetrekkingen buiten de zich ontwikkelende arbeidswetgeving vielen, dat er zelfs speciale uitzonderingen werden gemaakt voor huishoudelijk werk. De overheid zag het dienen niet als echte arbeid en bood geen wettelijk kader of standaard voor de arbeidsrelaties. Dat had grote gevolgen voor de organisatie van het werk: die was heel persoonlijk in de privésfeer van de werkgever. Op deze markt die zo weinig geïnstitutionaliseerd was deden vakbonden wel moeite om huishoudelijk werkers op enige wijze te organiseren.

Een tweede opvallende les uit historische studies is dat het uit dienen gaan niet alleen nadelen had, zoals de kwetsbare positie, de lange werkdagen en van huis weg zijn. Het uit dienen gaan bood ook voordelen: het was voor jonge vrouwen een kans om naar de stad te gaan, ze konden weg van het ouderlijk huis en het gaf ze autonomie.

Ten derde vertonen de manieren van werven door vraag en aanbod grote overeenkomsten met hoe deze dat heden ten dage doen, zoals ik beschrijf in hoofdstuk 5. De werving via via zoals ook de dienstboden dat deden heeft alles te maken met de private organisatie van de dienstbetrekkingen.

Een vierde kenmerk uit het verleden dat overeenkomsten vertoont met het heden is het carrièrepad dat sommige dienstboden voor zichzelf wisten te creëren. Zij konden zich omhoog werken door bij steeds hogere klassen te gaan dienen. Huishoudelijk betaald werk wordt heden ten dage vaak gezien als dead-end job, werk zonder groeiperspectief. In hoofdstuk 5 zal ik beschrijven dat de huidige huishoudelijk werkers net als dienstboden juist ook bepaalde groeimogelijkheden hebben binnen de markt.

Ten vijfde is er de kwestie van sociale afstand die, zoals ik al aangaf in de inleiding, ruim een eeuw de arbeidsrelaties op deze markt kenmerkt. In de dienstbodetijd moest de sociale afstand scherp bewaard worden. Onder geen beding mocht het dienstmeisje als lid van de familie gezien worden. Deze tijd van ondergeschiktheid lijkt opgeslagen in het collectieve geheugen en huidige werkgevers van huishoudelijk personeel willen die manier van omgang juist vermijden. In hoofdstuk 4 en 6 zal ik beschrijven dat sociale afstand vooral bij werkgevers tot gevoelens van ongemak leiden.

2.2. Huisvrouwen en arbeidsmarktparticipatie van vrouwen.

Direct na de Tweede Wereldoorlog was er nog steeds sprake van een dienstbodetekort maar dat zou snel veranderen. In 1955 deed de overheid nog eenmaal een poging het dienstbodetekort op te heffen door in de wet op de leerplicht - waarin een arbeidsverbod voor kinderen jonger dan 14 jaar gold - een uitzondering te maken voor dienstboden (Pott-Buter & Tijdens 1998). Maar het aanbod van dienstboden bleef dalen en hoewel er nog altijd een tekort bestond begon ook de vraag naar dienstboden af te nemen. Ontwikkelingen die hieraan bijdroegen waren de kleiner wordende klasse - en inkomensverschillen. Met het oprukken van de industrie en de handel groeide de middenklasse enorm, het benadrukken van klassenverschillen werd door deze groeiende groep niet langer als gepast beschouwd. De oorlog had ook hier haar sporen achtergelaten. Na jaren van bezetting was het volgens de heersende moraal niet meer gepast om op andere mensen neer te kijken. Het in dienst hebben van huispersoneel als distinctiemiddel paste niet meer in het naoorlogse Nederland. Bovendien konden vrouwen met de groeiende welvaart 'vrijgesteld' worden van arbeid, ook de vrouwen uit de arbeidersklasse (Kloek 2009). Vrouwen gingen voortaan zelf hun eigen huishouden doen.

In de laatste helft van de 20^e eeuw veranderden het economische, maatschappelijke en politieke klimaat in rap tempo en daarmee ook de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt. Huishoudelijk werk en het uitbesteden ervan veranderden mee. Een aantal van deze ontwikkelingen tussen 1950 en 1990 heeft bijgedragen aan de huidige verschijningsvorm van de markt van betaald huishoudelijk werk. In dit deel beschrijf ik vier van deze ontwikkelingen: 1. De totstandkoming van het huisvrouwenmodel en het 'nieuwe' huishouden. 2. De arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. 3. De opkomst en groei van de dienstensector. 4. De combinatie van zorg en arbeid in het anderhalfverdienersmodel.

2.2.1. Huisvrouwen en het 'moderne' huishouden in Nederland

De naoorlogse wederopbouw in Nederland was gericht op de ontwikkeling van de industrie en dit had grote gevolgen voor de ideologie van het huishouden. Nu er weer voldoende mannen beschikbaar waren op de arbeidsmarkt vond men - net als voor de oorlog - dat vrouwen niet in de fabriek thuishoorden. Het op industrieontwikkeling gerichte overheidsbeleid had succes; de werkloosheid onder mannen was in de jaren vijftig lager dan ooit. Het inkomen van de gehuwde man was voor bijna ieder gezin toereikend om het gezin te onderhouden en het kostwinnersmodel kwam tot bloei. Het huisvrouwenmodel werd hiermee verder versterkt: huisvrouwen deden het huishouden zelf en werkten niet buitenshuis.

Het publieke debat ging niet meer over stands - en klassenverschillen; na de oorlog vreesde men opnieuw voor uitholling en verschraving van de moraal en de samenleving. De

nadruk op de het gezinsleven, waarin de huisvrouw als warme en toegewijde echtgenote en moeder optrad, moest dit voorkomen. De overheid, die onder de PvdA de verzorgingsstaat steeds actiever ging vormgeven, voerde actief gezinsbeleid onder het motto: gezinsherstel is volksherstel (Oldenziel & Bouw 1998). Ook dit beleid had succes: volgens een telling in 1947 was 98 procent van de gehuwde vrouwen tussen 15 en 64 jaar huisvrouw (Pott-Buter & Tijdens 1995). Dit aandeel veranderde in de daarop volgende decennia nauwelijks.

Het huisvrouwenbestaan draaide om zuinigheid en vlijt. Lage lonen, grote gezinnen door de naoorlogse geboortegolf en minimale beschikbaarheid van consumptiegoederen maakten van het huisvrouwenbestaan geen sinecure. Huisvrouwen moesten het met weinig zien te redden en maakten lange dagen van 12 tot 14 uur (Pott-Buter & Tijdens, 1998). De uitbesteding van huishoudelijk werk was sporadisch geworden. Begin jaren zestig was er sprake van forse economische groei. De krapte op de arbeidsmarkt nam toe, er was nog steeds nauwelijks werkloosheid. Toen de overheid in 1963 de lonen vrij liet, stegen deze in rap tempo. De vrije zaterdag was al enkele jaren daarvoor een feit geworden. Het waren goede tijden voor werknemers en hun verenigingen. Onder deze groeiende welvaart konden het kostwinnersmodel en het daarbij horende huisvrouwenmodel tot bloei komen (Karsten 1992).

Damesbladen gericht op de huisvrouw zoals De Margriet en De Libelle vierden hoogtijdagen en dit zijn aardige bronnen voor wie wil weten hoe de ideale huisvrouw er in die tijd uitzag (Brinkgreve & Korzec, 1978). De huisvrouw was een allrounder zij het beperkt tot het private domein. Zij maakte schoon, ze maakte kleding, ze beheerste het huishoudgeld, ze kocht en bereidde het eten en ze kon omgaan met de diverse huishoudelijke apparaten. Ze deed zodoende de was en streek de kleding. Ze voorzag de kinderen van een goede verzorging en opvoeding, iets dat in die tijd steeds meer tot het huishouden ging behoren. De waardering voor het werk van de huisvrouw was hoog. Een schoon huis verhoogde de status van het gezin, dan wel van de vrouw des huizes. Zodoende ontleenden huisvrouwen eigenwaarde aan een schoon en verzorgd huis (Van Daalen 1993)

De periode waarin het huisvrouwenmodel tot bloei kwam, wordt gekenmerkt door een dalende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Was tussen 1899 en 1947 het aandeel vrouwen dat werkte ten opzichte van alle vrouwen heel summier gestegen van 17 procent naar 21 procent, in 1960 daalt het percentage vrouwen dat werkt naar 16 procent van de totale vrouwelijke bevolking (Pott-Buter & Tijdens, 1998). Van de gehuwde vrouwen werkt in dezelfde periode nog geen 10 procent buitenshuis (Brinkgreve 1998). Er is wel verandering te zien in de samenstelling van de vrouwelijke beroepsbevolking. Voor de oorlog bestond het aandeel werkende vrouwen vooral uit arbeidersvrouwen die meewerkten in het bedrijf van hun echtgenoot. Maar het huisvrouwenmodel gold nu voor iedereen, ook voor arbeidersvrouwen. Na de oorlog zijn het alleen nog ongehuwde jonge vrouwen die deelnemen in het arbeidsproces. De ontslagregel voor gehuwde vrouwelijke ambtenaren werd in 1956 ingetrokken maar in het bedrijfsleven bleef het nog lange tijd gebruikelijk om vrouwen te ontslaan wanneer ze trouwden (Van Eijl 1997, Karsten 1992).

Met het verdwijnen van het beroep dienstbode verloor huishoudelijk werk nog meer de status van een vak. De monetaarisering en institutionalisering (hoe summier ook) van het huishouden verdwenen geheel. De overheid en vakbonden trokken zich terug op het terrein van huishoudelijke arbeid als vak. In haar rol als huisvrouw werd de vrouw gesteund door huisvrouwenverenigingen, huishoudcursussen en diverse handboeken met klinkende titels als: *Huishouden op rolletjes* en *Handboek voor de huishoudkunde*.²¹ Het was dan niet langer een vak, huishouden was wel een kunde. Bij deze kunde hoorde ook gereedschap in de vorm van huishoudelijke apparatuur.

Huishoudelijke apparatuur en het moderne huishouden

Door de industrialisering en urbanisering raakte het gebruik van elektrische huishoudelijke apparaten in zwang, vooral toen medio jaren vijftig de economie begon aan te trekken en de lonen stegen. Gas en elektra waren in de steden al voor de oorlog beschikbaar maar elektrische apparaten zoals het strijkijzer en de stofzuiger begonnen pas met de herstellende economie in de loop van de jaren vijftig veelvuldig aftrek te vinden. Voor 1950 had een gemiddeld pas getrouwd stel een strijkbout, een radio en een stofzuiger in huis, later kwamen daar de gasoven en de naaimachine bij. Het duurde tot in de jaren zestig dat een zelfde gemiddelde stel naast deze apparaten een wasmachine, een koelkast en een telefoon in huis had (Oldenziel & Bouw, 1998). De toenemende welvaart van de jaren zestig versterkte de materialisering van het gezinsleven. In 1962 had 19 procent van de huishoudens een koelkast, in 1982 was dit 83 procent. Voor de wasmachine steeg dit percentage in dezelfde periode van 58 naar 82 procent.

Door het gebruik van huishoudelijke apparaten veranderde huishoudelijk werk. Het maakte huishoudelijk werk minder zwaar, maar leidde niet tot de verwachte grote tijdsbesparing.²² In plaats van fysiek zware arbeid moesten huisvrouwen leren omgaan met apparaten en bovendien verschoven de maatstaven van wat als schoon gold. Met de komst van de wasmachine bijvoorbeeld ging men in plaats van iedere week iedere dag schone kleding aantrekken. Ook veranderde de inrichting van de huizen. Zo zorgde de stofzuiger ervoor dat tapijt de populairste vloerbedekking werd in de jaren vijftig en zestig. In plaats van de wekelijkse klopbeurt van de matten en vloerkleden, zoog men nu elke dag het kamerbrede tapijt. Zodoende hadden huisvrouwen in de jaren zestig evengoed een forse werkweek van gemiddeld 57 uur per week (Tijdens, 2000).

Een andere ontwikkeling die het huishouden vanaf de jaren vijftig veranderde was die van de (detail)handel. De melkboer, groenteboer en de bakker kwamen niet langer aan huis, begin jaren vijftig ontstonden in de steden de eerste zelfbedieningswinkels, de voorloper van de tegenwoordige supermarkt. Men moest voortaan zelf uit boodschappen gaan. Het huisvrouwenmodel zorgde voor een sterk teruggetrokken gezinsleven, ieder met zijn eigen gezin. Met de komst van huishoudelijke apparatuur en het ontstaan van supermarkten trok men zich verder terug in de eigen vesting: men ging al het huishoudelijk

werk zelf doen in plaats van het uit te besteden. Meer dan ooit was het huishouden - weliswaar ten dienste van de gemeenschap - maar in haar hoedanigheid een privé aangelegenheid geworden.

2.2.2. Toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen

Er gold in de jaren zestig een algemeen tekort aan arbeidskrachten door de groeiende economie en welvaart. Vreemd genoeg leidde dit in eerste instantie niet tot deelname van vrouwen aan het arbeidsproces maar werd de oplossing gezocht in het aantrekken van gastarbeiders. Het in de jaren vijftig ontwikkelde gezinsdenken was zo taai geworden dat de eerste voorzichtige discussies over het toelaten van gehuwde vrouwen op de arbeidsmarkt weinig gehoor kregen. Het gezinsdenken kon ook taai zijn omdat de reële lonen nu voor vrijwel iedereen voldoende waren om volgens het kostwinnersmodel te leven.

In 1966 kwam de SER met een advies aangaande de krapte op de arbeidsmarkt: gehuwden moesten zelf gaan uitmaken of de vrouw buitenshuis moest gaan werken. In 1967 was Philips het eerste bedrijf dat openlijk gehuwde vrouwen uitnodigde te komen werken. Maar wanneer zij kinderen hadden werd het hen afgeraden. Het was een begin van een toenemende arbeidsparticipatie van (gehuwde) vrouwen (Karsten 1992).

Dat begin werd ook gemaakt door de herinrichting en uitbreiding van het onderwijs. Aan het einde van de jaren zestig gingen meisjes vrijwel even veel naar school als jongens. De naoorlogse generatie vrouwen was hoger opgeleid dan ooit. Het is deze generatie vrouwen die - mede onder invloed van de vrouwenbeweging - kritisch was over het huisvrouwenmodel. Het huisvrouwenbestaan had eind jaren zestig door de grote monetarisering van het huishouden aan waarde ingeboet. De taken van de huisvrouw waren lichter en dit had als effect dat vrouwen minder eigenwaarde aan een schoon huis konden ontlenen (Van Daalen 1993). Vooral jonge vrouwen zagen steeds minder in dit saaie huisvrouwenbestaan.

Een grote verandering in het gezinsleven en het huishouden van de jaren zestig was de komst van de anticonceptiepil die in 1963 op de Nederlandse markt kwam. In 1970 werd de pil door een half miljoen vrouwen gebruikt, in 1972 waren dat er al een miljoen. Vanaf de oorlog tot aan 1965 steeg het gemiddelde kindertal nog tot 3,3 kind per vrouw, daarna daalde het onder het vooroorlogs gemiddelde naar 2,1 kind per vrouw in 1970 (Pott-Buter & Tijdens, 1998). Het geboortecijfer daalde nog verder naar 1,6 kind per vrouw in 1980. Met de komst van de anticonceptiepil konden vrouwen het krijgen van kinderen beter plannen dan voorheen, wat voor hun inhaalslag op de arbeidsmarkt belangrijk was.

Vanaf de jaren zeventig zijn vrouwen massaal de arbeidsmarkt opgegaan. Deze ontwikkeling die was begonnen in een tijd van arbeidstekorten, kwam pas echt op gang in een periode waarin de economische groei stagneerde. Na de oliecrisis in 1973 begon de werkloosheid te stijgen door de economische recessie die vooral de industriële sectoren trof.

Het kostwinnersmodel brokkelde hiermee af: gehuwde mannen waren niet langer zonder meer in staat alleen de kost te verdienen. Tussen 1970 en 1990 daalde de arbeidsmarktparticipatie van mannen tussen de 15 en 65 jaar, van 87 naar 73 procent. Vrouwen in Nederland maakten in diezelfde periode een inhaalslag wat betreft arbeidsmarktparticipatie. Schommelde het arbeidsparticipatiecijfer voor vrouwen van 15 tot 65 jaar tussen 1900 en 1970 rond de 23 procent, het steeg naar 27 procent in 1975 en naar 40 procent in 1990 (Pott-buter & Tijdens, 1998).

Het overheidsbeleid volgde de emancipatie van vrouwen en richtte zich op betaald werken door iedereen, ook door (gehuwde) vrouwen met kinderen. Dit beleid van de overheid was in eerste instantie vooral ingegeven door de economische crisis en bezuinigen op sociale voorzieningen, terwijl voor vrouwen studeren en werken meer met gelijkwaardige zelfontplooiing te maken had. Onder invloed van de vrouwenbeweging kwam er wel steeds meer aandacht voor emancipatie in het overheidsbeleid (Van Eijl 1997). In 1975 kwam er een verbod op het ontslag van gehuwde vrouwen. Het was een periode waarin de starre gezagverhoudingen tussen overheid en volk, tussen man en vrouw, tussen ouders en kinderen en tussen kerk en kerkgangers werden doorbroken. Het was een tijd van vernieuwing, zeker toen midden jaren tachtig de economie weer aantrok. Het egalitarisme zette zich voort maar daarnaast werd zelfontplooiing van ieder individu een belangrijke moraal (Karsten 1992). Hierbij hoorde betaald werk en ook prettige vrijetijdsbesteding werd steeds belangrijker.

Deze ontwikkeling heeft voor huishoudelijk werk grote gevolgen gehad, immers nu vrouwen niet langer voltijds huisvrouw meer zijn, wie doet dan het huishouden? Temeer daar ten tijde van het huisvrouwenmodel de maatstaven van een ‘schoon huis’ zo hoog zijn komen te liggen. Een mogelijke oplossing zou kunnen liggen in opnieuw - net als ten tijde van de dienstboden - het huishouden uit te besteden.

2.2.3. De opkomst van de dienstensector

Het post-industrialisme is een term die vaak in verband gebracht wordt met de markt van huishoudelijke betaalde arbeid.²³ Op zich is dat niet onjuist, huishoudelijk betaalde arbeid is een dienst, maar het is nu juist dit deel van de dienstensector dat rond 1900 ook al bestond. Als zodanig is betaald huishoudelijk werk helemaal niet zo'n goed voorbeeld van de opkomst van de dienstensector in het postindustriële tijdperk. Het gaat nu juist om de opkomst en groei van andere typen diensten die het postindustriële tijdperk zo typeren, waarbij uiteindelijk wel een *hernieuwde* vraag naar huishoudelijke diensten ontstaan is.

De dienstensector kent vier subsectoren: de zakelijke dienstverlening aan bedrijven en door banken en verzekeringsmaatschappijen, de consumptieve dienstverlening zoals horeca en handel, de quartaire dienstverlening in het overheidsstelsel en de distributieve diensten. Tussen 1970 en 1995 steeg het aandeel van de dienstensector in de totale werkgelegenheid van 55 naar 71 procent. In de jaren zeventig groeide vooral de quartaire

sector, in de jaren tachtig vooral de zakelijke dienstverlening (SCP, 1998). Het aandeel van de industrie kromp in dezelfde periode van 28 naar 17 procent. Productiebedrijven gingen hun dienstenactiviteiten steeds meer uitbesteden, zoals de catering en de schoonmaak. Bovendien werden binnen bedrijven dienstverlenende functies steeds belangrijker zoals personeelsbeleid, management en ICT. Vanwege het groeiende belang van dergelijke functies steeg het gemiddelde beroepsniveau binnen de dienstensector, oftewel er was groei in hogere functies van de dienstensector. Tegelijkertijd was er ook groei in de lagere functies van de dienstensector zoals schoonmaakwerk in bedrijven.

Ook door een particuliere vraag van de hoogopgeleide werknemers die lange dagen maken in arbeidsintensieve hoge delen van de dienstensector, kan de vraag naar laaggekwalificeerde dienstverlenende arbeid stijgen, zoals de traiteur en de schoonmaakster. Zodoende gaat een groeiende dienstensector gepaard met een groeiende polarisering op de arbeidsmarkt (Sassen, 1994, 1996). Het is de vraag in hoeverre deze laatste ontwikkeling in Nederland heeft plaatsgevonden (Kloosterman 1996). Feit is wel dat vanaf de jaren tachtig de inkomensongelijkheid is toegenomen (SCP 1998). Als reactie op de economische crisis, de aanhoudende werkloosheid en verminderde belastinginkomsten was de verzorgingsstaat gaan inkrimpen. Mensen met een uitkering gingen er door een aantal ingrepen in de sociale zekerheid fors op achteruit. Maar ook inkomensverschillen tussen werkenden groeiden, vooral wanneer men kijkt naar huishoudens. Met name tweeverdienende huishoudens, een groeiende groep, gingen erop vooruit.

Het postindustriële tijdperk is ook een tijdperk van toenemende globalisering: een groeiende mobiliteit van mensen en goederen. Dit is voor de markt van huishoudelijke diensten in twee opzichten relevant. Ten eerste omdat vanaf de jaren zeventig grote delen van de industrie wegtrokken naar de lagelonenlanden, waardoor laaggekwalificeerd werk in die sector minder voorhanden was. Daarom ontstond onder lager gekwalificeerden - waaronder veel migranten - grote werkloosheid. Het zijn dezelfde laaggekwalificeerde migranten die in de opkomende dienstensector in de laagbetaalde consumptieve diensten werk zouden kunnen vinden volgens Sassen (1994, 1996) en Esping-Andersen (1999). Ten tweede is de toenemende globalisering relevant omdat de nieuwe dienstensector ook nieuwe migratiestromen op gang brengt: sommige delen van de dienstensector hebben lage toetredingsdrempels voor migranten, zoals de schoonmaaksector.

2.2.4. De combinatie van zorg en arbeid

De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen had evident invloed op het denken over en de uitvoering van huishoudelijk werk. Vrouwen die gingen werken kregen te maken met een dubbele belasting van zorg en werk. De emancipatie van de man, zoals de vrouwenbeweging die in de jaren zeventig voor ogen had, bleef grotendeels uit. De verantwoordelijkheid voor zorg - en huishoudtaken is nauwelijks naar mannen verschoven. Doordat de heersende

moraal en het overheidsbeleid in toenemende mate gericht zijn op arbeidsparticipatie van vrouwen is huishoudelijk werk gedegradeerd. Een schoon huis en een goedlopend huishouden zijn al lang geen zaken meer waaraan vrouwen hun identiteit kunnen ontlenuen, zoals dat voor de burgerij rond 1900 en na de oorlog voor de grote middenklasse wel zo was. Vooral voor tweeverdieners en werkende alleenstaanden met of zonder kinderen zijn betaald werk, plezierige vrije tijdsbesteding en kwaliteitstijd met de kinderen belangrijker geworden dan een schone oven of gestreken onderbroeken. Er zijn nog wel huisvrouwen maar die bevinden zich vooral aan de onderkant van de samenleving: alleenstaande (bijstands)moeders met jonge kinderen of gehuwde vrouwen met een echtgenoot als kostwinner in een laagbetaald of laag gewaardeerd beroep. Zo heeft het huisvrouwenideaal zich in een eeuw tijd ontwikkeld van het ideaal van de bovenklasse via het ideaal van de grote naoorlogse middenklasse naar ouderen en laagopgeleiden in de huidige tijd (Tijdens, 2000). Het heeft in de huidige tijd haar glans verloren. Huishoudelijk werk is iets geworden waar men zo min mogelijk tijd en moeite aan besteedt. Van Daalen (1993) beschrijft deze ontwikkeling als: van ‘lekker schoon’ naar ‘schoon genoeg’. Er zijn verschillende strategieën waar te nemen die huishoudens vanaf de jaren zeventig hanteren om het huishouden draaiende te houden. In navolging van Gershundy (1978) beschrijf ik er drie.

In Nederland is ten eerste het zogenaamde anderhalfverdienersmodel een strategie van huishoudens om met de dubbele belasting van zorg en betaald werk om te gaan. Vanaf de jaren zeventig gingen vrouwen in het algemeen meer werken, ook gehuwde en samenwonende vrouwen (met kinderen). Tussen 1975 en 1996 is het percentage werkende moeders bijna verdubbeld van 22 naar 42 procent (Tijdens 2000). Eerst waren dat vooral moeders van oudere kinderen die het werken weer hervatten. Maar vanaf de jaren tachtig nam ook het aantal werkende moeders met kleine kinderen toe. Doordat mannen niet beduidend minder zijn gaan werken nam het aantal tweeverdieners fors toe vanaf de jaren zeventig. Tussen 1977 en 1997 is het aandeel tweeverdieners in het totaal aantal huishoudens gestegen van 27 procent naar 45 procent (Tijdens 2000).

Deze cijfers zijn, net als cijfers over arbeidsparticipatie van vrouwen enigszins misleidend. Het zijn namelijk vooral deeltijdbanen waarin vrouwen werkzaam zijn. De toename van het aantal tweeverdieners is in werkelijkheid een toename van het aantal anderhalfverdieners. In 1994 is ruim tweederde van de tweeverdieners in feite anderhalfverdiener, waarbij de man voltijd werkt en de vrouw deeltijd (Tijdens, 2000). In deze groep anderhalfverdieners zijn vrouwen in de periode 1975-1995 wel minder tijd aan de huishouding gaan besteden en mannen meer, maar in 1995 besteedden vrouwen in een anderhalfverdienend huishouden evengoed nog 37 uur aan de huishouding en de mannen 15 uur. Voor echte tweeverdieners, waarbij man en vrouw meer dan dertig uur werken, bedragen deze uren respectievelijk 21 en 13 uur (Tijdens 2000).

Het grote aantal anderhalfverdieners lijkt typisch voor Nederland (Visser 1999). In Nederland werkt een relatief groot deel van de vrouwen in deeltijd en zijn de deeltijdbanen

bovendien kleiner. Doordat ook deeltijdbanen werden meegerekend in de statistieken lijkt de arbeidsparticipatie van vrouwen in de periode 1970-1990 spectaculair gestegen. Maar in 1988 bijvoorbeeld had in de EG 19 procent van de werkende vrouwen een baan van minder dan elf uur per week, terwijl voor Nederland dit percentage 33 procent bedroeg (Van Eijl 1997). Vrouwen die vanaf de jaren zeventig de arbeidsmarkt betraden kwamen tegelijkertijd niet los van huishoudelijke taken. Het huisvrouwenideaal was toch taai en een grote groep vrouwen deed het dus allebei: òn werken òn het huishouden. Bovendien was betaald werk niet ruim voorhanden in de periode dat vrouwen de arbeidsmarkt betraden. Door de grote werkloosheid begin jaren tachtig stimuleerde de overheid deeltijdwerk en in de opkomende dienstensector was ook meer behoefte aan deeltijdwerk. Het ligt buiten het bestek van dit onderzoek om een bijdrage te leveren aan het antwoord op de vraag waarom vrouwen in deeltijdwerk terecht kwamen en mannen veel minder. Hier is de constatering van belang dat vrouwen steeds hoofdvantwoordelijke voor het huishouden bleven.

Een tweede strategie om arbeid buitenshuis te combineren met het huishouden is het aanpassen van de eisen en efficiënter huis te houden door meer techniek in huis en een praktischer inrichting van de woning. Zoals besproken zorgden de komst van de stofzuiger, strijkijzer, koelkast en wasmachine wel voor lastenverlichting in het huishouden maar niet voor een drastische daling van het aantal uren in de huishouding. Dit was vooral het geval toen de techniek gepaard ging met hogere eisen van wat schoon en hygiënisch is. Toch berekenden Tijdens e.a. (2000) dat huishoudelijke apparaten wel degelijk tijds winst opleveren. In de jaren negentig werden in Nederland de magnetron en de vaatwasser steeds populairder. In 1995 heeft 60 procent van de Nederlandse bevolking een magnetron en 26 procent een vaatwasser. Dit zijn typische apparaten voor huishoudens met een druk bestaan, het zijn dan ook vooral tweeverdieners die deze apparaten bezitten. Deze apparaten leveren wel degelijk een tijds winst op. De inrichting van het huis is ook aangepast aan de nieuwe behoeften van een efficiënt huishouden en werd de rationalisatie voortgezet. Zo heeft tapijt plaatgemaakt voor vinyl, marmoleum, parket en laminaat. Woningen zijn steeds makkelijker schoon te houden. Over het algemeen zijn de eisen van 'schoon' tevens verlaagd, met name ten opzichte van de jaren zestig. Een schoon huis is nu niet meer het toonbeeld van karakter. Doordat de zorg voor kinderen meer tijd is in gaan nemen, is de rationaliteit ook veranderd: het moet schoon zijn voor de kinderen, niet voor de buitenwereld (Van Daalen, 1993). Net als voor de inrichting van het huis is men ten opzichte van huishoudelijk werk een functionelere houding gaan aannemen.

Een derde strategie voor het combineren van het huishouden en betaald werk hangt sterk samen met de opkomst van de dienstensector. Met het uitbreiden van de dienstensector kwamen er ook meer mogelijkheden voor het uitbesteden van huishoudelijk werk. Het gaat het daarbij niet alleen om huishoudelijk personeel in huis; uitbesteding vindt ook buitenshuis plaats. Vanaf de jaren negentig kwamen de zogenaamde gemaksdiensten zoals de honden-uitlaatdienst en de stomerij op kantoor. De afhaaltraiteur en kant-en-klaar maaltijden van de

supermarkt zijn tevens te beschouwen als het uitbesteden van huishoudelijk werk. Ook het uitbesteden van de zorg voor kinderen aan kinderdagverblijven, betaalde oppas en gastmoeders hoort hierbij. Het huishouden ging - voor degenen die dat konden betalen - steeds meer lijken op een bedrijf, dat bepaalde diensten uitbesteedt. Zo ook de schoonmaakwerkzaamheden, middels wat men is gaan noemen: hulp in de huishouding.

Het aantal uren huishoudelijke hulp per huishouden daalde tussen 1975 en 1985, en pas vanaf 1990 stijgt het weer (Tijdens e.a. 2000). De economische crisis begin jaren tachtig bracht huishoudens niet in de gelegenheid om huishoudelijke hulp of gemaksdiensten in te kopen. Pas toen de economie echt aantrok begin jaren negentig zijn gezinnen huishoudelijk werk meer gaan uitbesteden (zie tabel 2.3.).

Tabel 2.3. Uren huishoudelijke hulp per week van personen van 18-65 jaar, 1975-1995 in procenten.

	1975	1980	1985	1990	1995
Huishoudelijke hulp per week					
0 uur	91,9	93,4	94,2	92,0	89,6
1-4 uur	7,4	3,9	3,8	5,6	8,1
5-9 uur	0,7	1,9	1,5	1,3	1,9
> 10 uur	-	0,7	0,6	1,0	0,4

Bron: Tijdens e.a. 2000

Het aantal eenverdieners met huishoudelijke hulp blijft tussen 1975 en 1990 vrijwel gelijk, rond 6 procent. Het is vooral het aantal tweeverdieners met hulp dat stijgt; van 10 procent naar 24 procent. Opgemerkt dient te worden dat cijfers ten aanzien van huishoudelijk werk problematisch zijn. Een groot deel van de markt bevindt zich immers in de informele economie, ik kom hier in het volgende deel op terug.

Over het aanbod van deze diensten in de periode 1970-1995, met name schoonmaakdiensten, is net als voor de huidige tijd weinig systematische informatie voor handen. Onderzoek naar betaald huishoudelijk werk in Engeland in de periode 1980-1995 wijst uit dat de aanbieders daar voornamelijk oudere gehuwde vrouwen uit de arbeidersklasse betroffen met een mannelijke kostwinner en jonge ongehuwde vrouwen (Gregson & Lowe 1994).

Tot zover het verleden van vraag en aanbod van huishoudelijke diensten. Het huishouden als zaak waarin huisvrouwen konden uitblinken is gedegradeerd naar iets 'dat ook nog moet'. Het naoorlogse egalitarisme bleef, zij het in een ambivalente vorm toen vanaf de jaren '80 er steeds grotere inkomensverschillen tussen bevolkingsgroepen ontstonden. Opnieuw gingen gezinnen die dat konden betalen huishoudelijk werk uitbesteden en werd sociale ongelijkheid zichtbaar in privéhuishoudens.

2.2.5. Kenmerken uit de tijd van het huisvrouwenmodel

De gouden tijd van de huisvrouw kenmerkt zich door een breuk in het proces van uitbesteding van huishoudelijk werk. Een aantal kenmerken van de tijd van het huisvrouwenmodel hebben de huidige manier van uitbesteding beïnvloed.

Ten eerste hebben het taaie gezinsdenken en het huisvrouwenmodel uit de jaren vijftig en zestig een stempel gedrukt op de houding ten opzichte van het huishouden. Veel Nederlandse vrouwen hechten nog steeds belang aan een schoon huis en willen ook veel zelf doen. In de versnipperde en ambivalente huidige manier van uitbesteding lijkt het huisvrouwenideaal nog door te klinken, zo beschrijf ik in hoofdstuk 4.

Ten tweede worden in de jaren zeventig betaalde arbeid buitenshuis, zelfontplooiing en vrije tijd steeds belangrijker. Nederlands vrouwen doen alles een beetje: ze zijn verantwoordelijk voor het huishouden en ze verrichten betaalde arbeid en ze willen hun vrije tijd aangenaam doorbrengen met bijvoorbeeld de kinderen. In de komende hoofdstukken zal aan de orde komen dat men daarbij tegenwoordig niet meer goed weet wat er moet gebeuren in huis, wat de standaard is, hoe belangrijk het is en hoe het uitbesteden ervan moet. De inrichting van het huislijke leven is gefragmenteerd en geïndividualiseerd: sterke idealen als een huishouding met meerdere dienstboden of juist de allround huisvrouw bestaan niet meer.

2.3 De huidige markt van huishoudelijke werk

De groeiende arbeidsparticipatie van vrouwen en de mislukte herverdeling van zorg en huishoudtaken zorgden voor een terugkeer van het uitbesteden van huishoudelijk werk. Ook de veranderende gezinsstructuren en groeiende vergrijzing zijn van invloed op de vraag naar persoonlijke dienstverlening, evenals het groeiend aantal werkende twee- en eenpersoonshuishoudens (Cancedda 2001). Deze trend is in veel Westerse landen te zien. Verschillende onderzoekers naar de huidige populatie huishoudelijke werkers spreken daarom ook wel van moderne dienstmeisjes (Lutz 2001, Odierna 2000, Anderson 1997). Na ruim drie decennia waarin het huisvrouwenmodel overheerste kwam ook in Nederland eind 20^e eeuw het uitbesteden van huishoudelijk werk weer terug, zij het in een andere vorm dan de dienstboden. In dit laatste deel geef ik een korte schets van wat er op basis van bestaande literatuur over de huidige markt van huishoudelijk werk bekend is.

Toen er een groei in de persoonlijke dienstenverlening voorspeld werd door auteurs als Sassen (1994, 1996), kreeg deze sector eind 20^e, begin 21^e eeuw ook de belangstelling van de Nederlandse overheid. Een belangrijk verschil met de tijd van de dienstboden is dat de Nederlandse verzorgingsstaat toen nog nauwelijks vorm had gekregen. Tegenwoordig bemoeit de overheid zich middels gezinsbeleid, emancipatiebeleid en zorgbeleid met het welzijn van haar burgers, hoewel deze bemoeienis op specifieke gebieden en mensen is gericht. De interesse van de overheid voor de persoonlijke dienstverlening is daarbij overigens eerder economisch gemotiveerd dan vanuit een verzorgingsstaatsperspectief: groei van deze markt zou namelijk juist kunnen leiden tot verminderd gebruik van de verzorgingsstaat. Bovendien zou groei aan de onderkant van de dienstensector ook groei aan de bovenkant betekenen: hoogopgeleide vrouwen kunnen door het uitbesteden van huishoudelijke taken hun arbeidsparticipatie vergroten en ook dat ziet de overheid als een wenselijke ontwikkeling ten behoeve van economische groei.

Het ministerie van Economische Zaken stelde daarom in 2001 de MDW-werkgroep (Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit) in, die de ontwikkeling van de markt van persoonlijke dienstverlening onderzocht. Het ontwikkelen van het uitbesteden van huishoudelijke en zorgtaken zou de deelname van vrouwen in het arbeidsproces vergroten, werkgelegenheid bieden aan lager opgeleide werknemers, zelfstandig ondernemerschap stimuleren en tegemoetkomen aan de behoefte aan kinderopvang en zorg die in de mantelzorg niet altijd geboden kan worden (MDW 2001). Belemmeringen voor groei op de markt van persoonlijke dienstverlening zijn volgens de MDW onder andere de onduidelijke status van huishoudelijk werkers in de sociale en fiscale wetgeving. In 2004 bracht ook onderzoeksbureau SEOR een rapport uit over de markt van persoonlijke dienstverlening in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Dit rapport concludeert tevens dat binnen de bestaande arbeids- en belastingwetgeving de markt van persoonlijke diensten moeilijk kan groeien. Beide rapporten maken veelvuldig gebruik van een studie

verricht door Tijdens (2000) naar huishoudelijke diensten. Tijdens is, samen met Van der Lippe en De Ruijter (2000, 2004), een van de weinigen die systematisch wetenschappelijk onderzoek verricht naar het uitbesteden van huishoudelijk werk in Nederland. Vanwege de zwakke arbeidsrechtelijke positie van huishoudelijk werk en een toenemende stroom alarmerende berichten uit het buitenland over moderne dienstmeisjes trekt deze groep ook de aandacht van de Nederlandse vakbonden FNV en CNV en hun internationale collega's in de ETUC (European Trade Union Federation) en de ILO (international Labour Organization). Deze partijen publiceerden ook enkele rapporten over betaald huishoudelijk werk, in het bijzonder over de positie van degenen die dit werk doen.

Bovengenoemde studies en rapporten staan centraal in deze paragraaf. Waar wenselijk verwijs ik ook naar internationale studies. Achtereenvolgens komen aan bod wie de huidige vragers zijn, wie de aanbieders zijn en hoe de markt georganiseerd is.

2.3.1. De verzorgingsstaat, arbeid, zorg en huishoudelijk werk

Wie doet het huishouden? In de huidige tijd lijkt het antwoord op deze vraag minder eenduidig dan ten tijde van dienstboden of het kostwinnersmodel. Er zijn drie partijen te onderscheiden die zorg kunnen dragen voor het huishouden (Esping-Andersen 1999). De *staat* door middel van publieke voorzieningen als kinderopvang en ouderenzorg, de *markt* zoals zelfstandige huishoudelijk werkers of bedrijven en de *huishoudens* zelf. Ten tijde van de dienstboden droegen huishoudens zelf gecombineerd met de markt zorg voor het huishoudelijk werk. Onder het huisvrouwenmodel waren dat uitsluitend de huishoudens zelf. Tegenwoordig bevindt de verantwoordelijkheid voor het huishouden zich tussen de drie partijen die Esping-Andersen (1999) onderscheidt. Relevant hierbij is zijn concept van *de-familialisering* van de verantwoordelijkheid voor welzijn. De-familialisering is een proces waarbij de verzorgingsstaat of markt welzijns- en zorgtaken van het gezin overneemt. Er is sprake van familialisering wanneer gezinnen zelf verantwoordelijk blijven voor hun welzijn. Waar in Scandinavische landen de overheid voldoende publieke kinderopvang, ouderenzorg en thuiszorg weet te creëren, is er op het Europese continent weinig veranderd. Door de hoge mate van familialisme in deze landen, moeten de gezinnen zelf opdraaien voor de kosten, zoals het geval is bij uitbesteding van huishoudelijk werk in het private domein of in het geval van zelfvoorziening. Familialisme remt de arbeidsparticipatie van vrouwen. Sterker: voor vrouwen is de-familialisering een voorwaarde om zich op de markt te begeven volgens Esping-Andersen. De Nederlandse overheid slaagt er onvoldoende in te voorzien in de behoefte aan gezinszorg en flexibele huishoudelijke arbeid. Lange wachtlijsten voor kinderopvang en thuiszorg zijn bijvoorbeeld al jaren een probleem. Volgens Visser en Hemerijck (1998) zijn onvoldoende publieke voorzieningen inderdaad de oorzaak van het grote deel vrouwen in Nederland dat in deeltijd werkt.

In 2005 heeft 68 procent van de Nederlandse vrouwen en 81 procent van de mannen

van 15-64 jaar een betaalde baan van ten minste één uur per week. Voor vrouwen is dat cijfer hoog, alleen in Scandinavische landen en Zwitserland ligt dat percentage hoger. Echter, driekwart van de werkende vrouwen in Nederland werkt in deeltijd, dat wil zeggen hooguit 34 uur per week (zie tabel 2.4.).

Tabel 2.4. Arbeidsdeelname (>12 uur) en aantal gewerkte uren van werkenden van 20-64 jaar, naar sekse, 1975-2005 (in procenten en uren)

	1990	1995	2000	2005
Arbeidsdeelname (%)	53	56	63	65
Arbeidsdeelname mannen (%)	72	76	80	76
Arbeidsdeelname vrouwen (%)	32	36	47	53
Arbeidsduur werkenden (uren)	35,3	35,4	34,4	35,6
Arbeidsduur werkende mannen	38,3	38,9	38,6	40,2
Arbeidsduur werkende vrouwen	28,3	28,5	27,5	28,9

Bron: Portegijs e.a. (2006)

De Nederlandse overheid wil de arbeidsparticipatie van vrouwen vergroten, zeker gezien de sterke vergrijzing maar heeft daarbij onvoldoende kunnen compenseren voor het wegtrekken van onbetaalde huisvrouwen uit gezinnen. De reactie van de overheid op de arbeidsparticipatie van vrouwen en de veranderende samenlevingsvormen is gefragmenteerd en specifiek. Waar de overheid aandacht had voor de combinatiedruk waar vrouwen mee te maken kregen lag die vooral bij het creëren van kinderopvang. Hulp bij het huishouden is er voor mensen die dit *lichamelijk* niet meer zelf *kunnen* zoals ouderen en zieken, hulp en zorg die op indicatie geregeld is via de thuiszorg. Binnen de thuiszorg wordt er bovendien een specifiek onderscheid gemaakt tussen huishoudtaken en zorgtaken.

Ten aanzien van huishoudelijk werk bij particulieren die niet ziek of oud zijn lijkt de overheid zich vooral bezig te houden met het stimuleren van de markt en dit vooral met onduidelijke en steeds veranderende maatregelen op kleine schaal (Van Walsum 2007). Het verplaatsen van huishoudelijke en zorgtaken naar de markt noemt Esping-Andersen de commodificatie van welzijn welke beïnvloed wordt door drie factoren:

1. Het stijgende reële inkomen, waardoor niet-noodzakelijke goederen gekocht kunnen worden
2. Baumols *cost disease*: diensten zijn erg arbeidsintensief, moeilijk te automatiseren, de productiviteit is daardoor moeilijk te verhogen. Hierdoor neemt de werkgelegenheid in de dienstensector toe maar er is tegelijkertijd een probleem: de loonstijging gaat de arbeidsproductiviteit te boven, omdat de productiviteit niet groeit. De kosten aan loon gaan niet gelijk op met de productiviteit, dit noemde Baumol *cost disease*.
3. De factor tijd. Tweeverdieners hebben een gebrek aan tijd. Hoe groter het gebrek aan tijd, hoe groter de kans dat men zorg koopt. Het belang voor huishoudens om diensten te kopen in relatie tot het gebrek aan tijd hangt af van het aantal kinderen, en of moeder werkt en of vader werkt.

Volgens Esping-Andersen (1999, 2000) zijn in Europa de kosten van de arbeidsintensieve diensten op de markt te hoog. Wanneer deze niet gesubsidieerd worden moeten huishoudens volgens hem overgaan op het zelf (blijven) doen van huishoudelijke en zorgtaken. Dit in tegenstelling tot de Verenigde Staten waar een groot aantal laagbetaalde arbeiders te vinden is, bijvoorbeeld in dienst bij schoonmaakbedrijven voor particulieren. Vergeleken met de Verenigde Staten worden in Europa erg weinig huishoudelijke taken uitbesteed (Merens & Hermans 2009). De markt neemt het in Europa niet snel over van een passieve verzorgingsstaat of alles zelf doen vanwege de relatief hoge prijs van diensten.

Ook Tijdens (2000) analyseert de uitbestedingsbeslissing van huishoudens op basis van de prijs van de diensten en wel in een input-output model. De input is daarbij het gemiste inkomen: het uurloon dat kan worden verdiend op de arbeidsmarkt dat in dit model gelijk is aan de prijs van zelf het huishouden doen. De output is de prijs die op de markt betaald zou moeten worden om huishoudelijk werk uit te besteden. Als het verschil tussen eigen inkomsten en de prijs van huishoudelijke diensten groot is, zal er eerder uitbesteed worden. Is het verschil klein, door een laag eigen uurloon of een hoge prijs van huishoudelijke diensten, dan loont het om het zelf te doen, concludeert Tijdens net als Esping-Andersen. In beide modellen is het uitbesteden van huishoudelijk werk een niet-noodzakelijk goed voor degenen die dat kunnen betalen, zoals dienstboden destijds ook een vervoersartikel waren.

Het groot aantal Nederlandse vrouwen dat in deeltijd werkt, lijkt de these aangaande de kosten van arbeidsintensieve diensten van Esping-Andersen (2000) te onderschrijven. De arbeidsmarktparticipatie wordt geremd omdat huishoudens nog veel huishoudelijk werk zelf doen. Nederlandse vrouwen besteden anno 2005 in verhouding tot het aantal uren betaald werk veel tijd aan het huishouden, ten opzichte van Nederlandse mannen en ten opzichte van andere Europese landen (zie tabel 2.5.).

Tabel 2.5. Totaal aan uren aan verplichtingen en onderverdeeld in betaald werk en huishouden en zorg, van mannen en vrouwen in enkele Europese landen in 2004.

	Vrouwen			Mannen		
	Totaal	Betaald werk	Huishouden en zorg	Totaal	Betaald werk	Huishouden en zorg
Nederland	53,4	27,4	23,8	54,9	39,8	11,6
Denemarken	62,5	36,5	22,4	57,2	40,8	13,3
Finland	59,9	37,3	18,3	55,1	40,8	10,5
Zweden	59,1	37,0	18,9	56,9	40,4	13,6
België	60,7	36,4	21,5	59,5	42,3	13,7
Duitsland(west)	57,2	32,1	22,3	59,1	42,2	13,3
Frankrijk	55,5	35,9	18,2	52,7	40,0	10,4
Ierland	59,6	33,7	23,8	56,2	43,7	11,0
Verenigd Koninkrijk	55,4	28,6	25,9	57,5	42,2	13,7
Griekenland	69,8	41,2	26,8	61,5	46,9	13,0
Italië	66,3	39,5	25,3	66,0	45,0	18,0
Spanje	67,9	39,9	23,8	59,0	44,0	13,4

Bron: Portegijs e.a. 2006

Uit tabel 2.5. is af te lezen dat Nederlandse vrouwen 44,7 procent van de totale tijd die ze aan verplichtingen besteden bezig zijn met zorg en huishouden. Alleen Engelse vrouwen scoren hoger. Die besteden 46,8 procent van hun uren aan verplichtingen aan het huishouden en zorg. Nederlandse vrouwen besteden 2,05 keer zoveel tijd aan het huishouden en zorg als mannen. Alleen Ierse vrouwen scoren met 2,16 keer zoveel en Griekse vrouwen met een factor 2,06 hoger. In Scandinavische landen waar de overheid meer publieke voorzieningen biedt voor huishoud - en zorgtaken besteden vrouwen meer tijd aan betaald werk en minder aan huishoudelijk werk.

Daar waar die voorzieningen in Nederland tekortschieten hebben Nederlandse vrouwen de keuze om het huishouden ofwel zelf te doen ofwel in te kopen op de markt. De markt van huishoudelijk werk kent belemmeringen voor groei zoals de *cost disease*, de hoge belastingdruk en onduidelijke wet - en regelgeving. Ondanks deze belemmeringen besteden Nederlandse gezinnen huishoudelijk werk wel uit, maar in een specifieke vorm: voor een beperkt aantal uren per week en voor een groot deel op de informele markt. Een mogelijkheid om de *cost disease* van diensten op te lossen is deze buiten het officiële circuit te laten plaatsvinden (Elfring & Kloosterman 1991). Verschillende onderzoeken onderschrijven dat dit voor de persoonlijke diensten op een naar schatting grote schaal gebeurt in Nederland (Tijdens 2000, CNV 2006, SEOR 2004). Dit is niet uniek voor Nederland, overal ter wereld vindt een substantieel deel van de markt van huishoudelijk werk in de niet geregistreerde, informele economie plaats (Ramirez-Machado 2003, CNV 2006).

2.3.2. Migratie, verzorgingsstaten en huishoudelijk werk

Naar het aanbod op de huidige markt van betaald huishoudelijk werk is door verschillende auteurs onderzoek gedaan. Voor Nederland is dat vooral het eerder beschreven beleidsgericht onderzoek, dat zich hoofdzakelijk richt op het formele aanbod van te activeren uitkeringsgerechtigden en bijverdienende huisvrouwen, veelal autochtoon. De vraag is hoe formeel en autochtoon het aanbod is.

Internationaal onderzoek richt zich vaak op aanbod dat in groeiende mate uit migranten bestaat. Sommige onderzoekers zien hierbij direct verband met wet - en regelgeving binnen verzorgingsstaten. Zo wijst Andall (2000) erop dat het terugtrekken van de verzorgingsstaat op het gebied van zorg aan huis, een verklaring is voor de groeiende vraag naar migranten in de huishoudelijke zorgsector voor ouderen in bijvoorbeeld Engeland en Italië. Van der Leun en Kloosterman (2006) beschrijven dat restrictief migratiebeleid en strengere controles ertoe leiden dat migranten in toenemende mate werk zoeken in private huishoudens, die bescherming bieden tegen deze controle. Niet alleen het arbeidsmarktbeleid of emancipatiebeleid is van invloed op de verschijningsvorm van de huidige markt, ook de migratiepolitiek van een land.

Vanwege de strenge Nederlandse migratiepolitiek is het nagenoeg onmogelijk als huishoudelijk werker een werk - en verblijfsvergunning te krijgen. Aangetoond zou moeten worden dat er geen inwoner van Nederland is die het werk zou kunnen doen. Aangezien huishoudelijk werk laaggekwalificeerd werk is en veel van de Nederlandse werklozen laaggekwalificeerd zijn, is er in theorie een groot aanbod (Van Walsum 2007). Een werk - en verblijfsvergunning krijgen als huishoudelijk werker is daarom voor migranten vooralsnog onmogelijk. Wanneer het theoretisch aanbod van uitkeringsgerechtigden niet groot of goed genoeg is ontstaat er ruimte voor ongedocumenteerde migranten. Lutz (2001, 2002) beschrijft op basis van empirisch onderzoek hoe de staat de informele markt van huishoudelijk werk beïnvloedt. In landen als Duitsland en Nederland, waar het heel moeilijk is om officieel huishoudelijke hulp uit het buitenland aan te nemen, wordt bijvoorbeeld de au-pairregeling misbruikt om huishoudelijk werkers uit het buitenland aan te nemen (Lutz 2002). Met andere woorden: de regels van de overheid beïnvloeden ook de mate en de vorm van informaliteit

Anderson (1997, 2000, 2001, 2003) deed onderzoek naar huishoudelijk werk in zes Europese landen en de VS en vroeg zich af waarom het vooral migrantenvrouwen zijn die voorzien in deze vraag. Een van haar claims is dat wanneer het huishoudelijk werk gedaan wordt door niet-migranten of westerse migranten, dit werk geprofessionaliseerd wordt. Voorbeeld hiervan zijn de hoog aangeschreven Britse nannies. Dit idee van etnische hiërarchieën ontleent zij aan Rollins (1985) die in de vroege jaren tachtig freelance huishoudsters interviewde in Boston. Huishoudelijke betaalde arbeid is niet alleen een vrouwenzaak aan de kant van de werknemers maar ook aan de kant van de werkgevers. Het is vaak de vrouw die huishoudelijke personeel in dienst neemt en als werkgeefster optreedt. De werkgeefster moet verschil aanbrengen tussen zichzelf en de vrouw die het vieze werk doet en etniciteit is een middel om dat verschil aan te brengen, zo schetst Anderson (2000). Vroeger was het de klasse die als distinctiemiddel diende, tegenwoordig is dat etniciteit. Interessant is dat Anderson ook een lifestyle aspect toevoegt aan het uitbesteden van huishoudelijk werk. We hoeven namelijk niet in een schoon huis te leven, de kinderen hoeven niet naar allerlei clubs gebracht worden. Of men een werkster heeft is niet alleen een kwestie van noodzaak, wanneer bijvoorbeeld beide ouders werken, maar is ook een uiting van een bepaalde lifestyle en status. Door bijvoorbeeld een zwarte langharige hond te hebben en wit tapijt, toont de werkgeefster indirect haar toegang tot personele bronnen en financiële status. In haar studie benadrukt Anderson (2000) ook dat huishoudelijk werk disproportioneel veel gedaan wordt door ongedocumenteerde migranten en dat daarbij de private sfeer bescherming biedt tegen overheidscontrole.

Ehrenreich (2003) deed onder meer onderzoek naar betaald huishoudelijk werk door drie weken werkzaam te zijn bij een schoonmaakbedrijf voor particulieren. Ze beziet het hebben van een schoonmaakster als statussymbool in een iets ander licht dan Anderson (2000). Zij benadrukt juist dat vroeger dienstboden zichtbaar waren, in uniform, inwonend

om de status van het gezin te benadrukken. Tegenwoordig ontlene volgens Ehrenreich vrouwen status aan de illusie ‘het allemaal zelf te doen’ en dus is de hulp in de huishouding zo min mogelijk zichtbaar. Volgens Ehrenreich (2003) wordt betaald huishoudelijk werk in de VS in de meeste gevallen door zelfstandige freelancers gedaan, vaak in de informele economie en vaak betreft het ongedocumenteerde migranten

Het groeiend aantal migranten werkzaam in de huishouding over de hele wereld, waarbij zij vaak ongedocumenteerd in het betreffend land verblijven wordt door bijzonder veel van dergelijke empirische etnografische onderzoeken benadrukt (Anderson 2000, Ehrenreich & Hochschild 2003, Lan 2006, Cox 2006, Lutz 2001). Het gaat bij deze migratiestromen ten behoeve van huishoudelijk werk bovendien om *vrouwelijke* migranten. Men spreekt daarom ook wel van ‘feminisering van arbeidsmigratie’ (Anderson 2003, Romero 2002).

Ehrenreich (2003) noemt de migratiestromen ten behoeve van huishoudelijk werk de ‘vrouwelijke onderkant van globalisering’ waarmee zij het sociaal-economische ongelijkheidsaspect benoemt. Zij ziet enerzijds hoogopgeleide vrouwelijke managers die de wereld rondvliegen ten behoeve van hun werk en emancipatie, terwijl zij anderzijds hun huishouden en zorg voor de kinderen overlaten aan migrantenvrouwen uit arme landen. Ongelijkheid is in geval van inwonende huishoudelijk werkers die van elders migreerden pregnant aanwezig in de arbeidsrelaties (Lan 2006, Romero 2002, Cox 2006). Het is deze ongelijkheid die zo sterk doet denken aan de tijd van de dienstboden. Belangrijke vragen in dit onderzoek in Amsterdam zijn daarom wie de aanbieders zijn, waar ze vandaan komen en wat hun positie is.

2.3.3. Wat is huishoudelijk werk?

De definiëring van huishoudelijk werk was ten tijde van de dienstboden al lastig. Dat geldt ook voor het heden. Wat is nou precies het huishouden? En wat zijn daarbinnen de taken van de huishoudelijk werker? Het antwoord op deze vragen leidt ook in de tegenwoordige praktijk tot onduidelijkheid, zo zal later in dit boek aan de orde komen. Elk rapport of onderzoek naar betaald huishoudelijk werk geeft een omschrijving van het fenomeen en deze omschrijvingen lijken op elkaar, zo veelzijdig is huishoudelijk werk namelijk niet.

Een aantal zaken valt op in het definiëren van betaald huishoudelijk werk. Het is ten eerste werk dat verschillende werkterreinen of deelgebieden kent. Hierbinnen ontstaat begripsverwarring. Onderzoeksbureau SEOR (2004) spreekt bijvoorbeeld over de *persoonlijke dienstverlening* en onderscheidt daarbinnen de kinderopvang, huishoudelijke hulp en klussen in en om het huis als *deelmarkten*. Huishoudelijke hulp is hier deelmarkt van de persoonlijke dienstverlening. De abvakaboFNV (2008) hanteert juist weer als paraplubegrip de term ‘*huishoudelijke hulp*’, waarbinnen zij achtereenvolgens verschillende *soorten werk* onderscheidt, namelijk: schoonmaakwerk, tuinonderhoud, oppassen op

kinderen, verzorging van huisdieren, klussen in en rond het huis, verzorging van ouderen of gehandicapten. De European Foundation (Cancedda 2001) benoemt voor 'huishoudelijke diensten' de *deelterreinen*: kinderopvang, zorg voor ouderen, huishoudelijke schoonmaak (huis, bekleding, kleding), huishoudelijk onderhoud en tuinonderhoud. De MDW-werkgroep Persoonlijke diensten omschrijft deze in haar rapport(2003) als volgt:

“Persoonlijke diensten kunnen worden omschreven als activiteiten in en om het huis die iemand in principe zelf kan uitvoeren maar die hij soms liever aan anderen overlaat of uitbesteedt (en in geval van werk buitenshuis, of ziekte of beperkingen aan anderen moet overlaten). Deze activiteiten vallen in te delen in drie hoofdgroepen: persoonlijke verzorging, zorg voor huis, tuin en huisdieren en kinderopvang. De Werkgroep beperkt persoonlijke dienstverlening tot activiteiten waarvoor geen gespecialiseerde voorgezette opleiding vereist is. Daarmee vallen kraamzorg, verpleging, medische zorg thuis en formele kinderopvang buiten de definitie. Deze afbakening is bedoeld om een onderscheid te maken tussen persoonlijke diensten en professionele zorg”.

Ook in deze definitie worden *hoofdgroepen in activiteiten* onderscheiden, waarbij de term 'huishoudelijk' niet eens voorkomt. Onder *persoonlijke verzorging* verstaat de MDW - werkgroep: wassen, aankleden, strijken, was en kleding verzorgen, vervoer, eten verzorgen, boodschappen doen. *Zorg voor huis, tuin en keuken* omvat taken als: schoonmaken, opruimen, ramen lappen, klussen, dieren verzorgen, tuinonderhoud. *Kinderopvang* betreft de opvang van baby's, peuters en buitenschoolse opvang. Het onderscheiden van verschillende werkerterreinen, groepen activiteiten of deelmarkten is kenmerkend voor het definiëren van huishoudelijk werk of de persoonlijke dienstverlening. Dat was een eeuw geleden zo, dat is nu zo. Huishoudelijk werk is niet enkel schoonmaakwerk bij particulieren thuis, er kleven als het ware allerlei verzorgende activiteiten aan, of andersom: bij de verzorging van kinderen, ouderen of gehandicapten horen ook schoonmaakactiviteiten. Huishoudelijk werk is in aard grensloos, het is onduidelijk waar het werk begint en waar het ophoudt en het is daarbij ook werk dat nooit af is.

Net als de CNV (2006) kies ik voor de term 'huishoudelijk werker' omdat deze term benadrukt dat het om betaald werk gaat en niet om dienstbaarheid of natuurlijke hulp. Deze term komt overeen met het internationale *domestic worker*. De ILO omschrijft een *domestic worker* als: “a wage earner in a private household, under whatever method and period of remuneration, who may be employed by one or several employers who receive no pecuniary gain from this work”. Zowel de ETUC (2005) als de CNV(2006) bekritisieren deze omschrijving overigens op het feit dat er niets gezegd wordt over de aard van het werk zelf, alleen dat deze in de privésfeer plaatsheeft voor een particuliere opdrachtgever die de huishoudelijk werker daarvoor betaalt.

De CNV (2006) beschrijft juist heel concreet de werkzaamheden van huishoudelijk werkers wereldwijd. Overal ter wereld bestaan de taken van een huishoudelijk werker ten

eerst uit schoonmaakwerkzaamheden: stoffen poetsen, vegen, stofzuigen, ramen wassen, bedden opmaken, afwassen, de was doen. Soms hoort daar ook koken bij: boodschappen doen, eten bereiden, tafel dekken en serveren. En er kunnen afhankelijk van regio en werkgever specifieke taken bijkomen zoals het repareren van kleding, kinderen naar school brengen en oppassen, zorg dragen voor oudere familieleden, zorgen voor huisdieren. Deze omschrijving van werkzaamheden is vooral van toepassing op inwonende huishoudelijk werkers of uitwonende huishoudelijk werkers die fulltime bij een gezin in dienst zijn en komt overeen met de omschrijvingen van *domestic work* in internationaal onderzoek (Anderson 2000, Ehrenreich & Hochschild 2003, Lan 2006, Cox 2006, Lutz 2001). In Nederland komt dit type dienstverband (nog) niet veelvuldig voor. Globaal zijn er in Nederland drie vormen van betaald huishoudelijk werk te onderscheiden:

- au pair: een persoon jonger dan 27 die uit het buitenland naar Nederland komt voor culturele uitwisseling, die meestal inwoont, voor de kinderen (of ouderen) zorgt en licht huishoudelijk werk verricht.
- oppas: iemand die niet inwoont, een of meer dagdelen in huis komt om voor de kinderen te zorgen en eventueel licht huishoudelijk werk te verrichten.
- schoonmaakster, werkster of huishoudelijke hulp: iemand die een of meerdere dagdelen per week huishoudelijke werkzaamheden komt verrichten van verschillende aard: wassen en strijken, boodschappen doen, schoonmaken.

Dit onderzoek gaat specifiek over schoonmaaksters die schoonmaakwerkzaamheden zoals door de CNV (2006) beschreven bij particulieren thuis uitvoeren, tegen betaling en met een zekere regelmaat. Omdat de werkzaamheden van huishoudelijk werkers door elkaar lopen en weinig afgebakend zijn heb ik echter oppaswerk en au pairs niet geheel uitgesloten van dit onderzoek.

Nog even terug naar de definitie van de MDW-werkgroep (2003). In deze definitie is een tweede kenmerk van veel definities van betaald huishoudelijk werk te lezen. Er wordt namelijk expliciet onderscheid gemaakt tussen persoonlijke diensten en professionele zorg. Tijdens (2000) noemde het onderscheid dat in het hedendaagse taalgebruik gemaakt wordt tussen huishoudelijke taken en zorg ook al opvallend. Waar houdt immers het een op en waar begint het ander? Is het werkelijk zo dat de schoonmaakster nooit oppast of dat de oppas geen schoonmaakwerk doet? En wat is dan professionele zorg en wat niet? Volgens de MDW-werkgroep is professionele zorg die zorg waar een gespecialiseerde opleiding voor nodig is. Dit onderscheid is voor de overheid van belang omdat zij zich voor professionele zorg meer verantwoordelijk voelt dan voor persoonlijke diensten. Er bestaat in de thuiszorg onderscheid tussen de twee om het huishoudelijke deel door goedkopere lager gekwalificeerde alfa-hulpverleners te laten uitvoeren. Het onderscheid tussen laaggekwalificeerd huishoudelijk werk en gespecialiseerd zorgwerk dient hier om de kosten van de thuiszorg drastisch te beperken. Een trend die zich met de invoering van de WMO, waarbij gemeenten

en niet langer de AWBZ de thuiszorg bekostigen, sterk heeft voortgezet en die bovendien tot een administratieve chaos heeft geleid (Van Walsum 2007). Deze chaos doorkruist overigens de poging de markt van huishoudelijk werk te witten. Wie het zich kan permitteren koopt namelijk zelf informeel de zorg en hulp in die hij of zij of diens ouders nodig hebben. Zorg wordt hoger gewaardeerd dan schoonmaakwerk onder andere omdat het uitbesteden van zorg voor kinderen en ouderen meer geïnstitutionaliseerd is. Het onderscheiden van deelterreinen van huishoudelijk werk is opvallend omdat dit onderscheid in werkelijkheid helemaal niet zo duidelijk bestaat. Veel inwonende huishoudelijk werkers doen bijvoorbeeld alles: zorg voor kinderen en ouderen, schoonmaak en tuinonderhoud (Anderson 2000). Het hedendaagse scherpe onderscheid tussen zorg en huishoudelijk werk toont overigens ook aan dat zorgtaken meer waarde hebben gekregen terwijl huishoudelijk werk nog meer gedevalueerd is (Van Daalen, 1993) Voor zorgtaken is eerder opleiding nodig dan voor schoonmaakwerk. De CNV (2006) voegt hier de nuancering aan toe dat er dan misschien geen opleiding voor huishoudelijk werk nodig is, in ieder geval wel ervaring.

Dat brengt mij bij het laatste punt dat opvalt in de omschrijvingen van betaald huishoudelijk werk: het gaat om het uitbesteden van werk dat men ook zelf zou kunnen doen, zoals dit bijvoorbeeld in de definitie van de MDW-werkgroep (2003) naar voren komt. Ook de Raad voor Werk en Inkomen (RWI) die in 2006 de Tweede Kamer adviseerde over de markt van persoonlijke dienstverlening benadrukt dit aspect. De RWI beziet persoonlijke diensten als: “activiteiten in en om het huis, die met een zekere frequentie verricht moeten worden, die een zekere duurrelatie impliceren, die iemand in principe zelf uit kan voeren, maar die hij aan anderen overlaat of uitbesteedt. Het kan gaan om werkzaamheden als: schoonmaken, wassen en strijken, kinderoppas, boodschappen doen, maaltijdbereiding, tuinonderhoud en mobiliteitsbegeleiding”. Ook in deze definitie wordt benadrukt dat opdrachtgever het werk zelf ook zou kunnen doen, hoewel dat in geval van kinderen, ouderen of gehandicapten toch moeilijk is. Het is bovendien de vraag of opdrachtgevers het werk zelf kunnen doen, naar kunde of naar tijd. Met deze toevoeging aan de definitie van betaald huishoudelijk werk wil de RWI benadrukken dat het om taken gaat die voorheen - ten tijde van het huisvrouwenmodel - binnen gezinnen zelf uitgevoerd werden. Het is ook een toevoeging die uitgaat uit van de input-output gedachte: dat men het zelf kan omdat er geen specialistische kennis of vaardigheden voor nodig zijn, maar niet zelf doet omdat men buitenshuis meer geld kan verdienen dan de schoonmaakster kost. Het levert de empirische vraag op: zijn de opdrachtgevers mensen met voldoende geld en een gebrek aan tijd of is er ook sprake van een gebrek aan vaardigheden?

2.3.4. De vraagkant op de huidige markt

Zowel wereldwijd als voor de Nederlandse situatie is moeilijk in te schatten wat de omvang van de markt van huishoudelijk werk is. Dit komt enerzijds omdat een groot deel van de

markt in de informele economie plaatsheeft, waarbij ook nog eens de grenslijnen tussen formele en informele economie vaag zijn. Anderzijds, zo beschreef ik hierboven, zijn de grenslijnen tussen deelmarkten vaag en is het onduidelijk waar het precies over gaat.

Er zijn schattingen dat een derde van alle huishoudens ter wereld een of andere vorm van ingehuurde hulp heeft (IRENE 2008). Het betreft hier een ruime schatting met een ruime definitie. Volgens SEOR (2004) besteedt 17,3 procent van de Nederlandse huishoudens huishoudelijk werk uit. Dat zijn 1,2 miljoen huishoudens die gemiddeld 3,4 uur per week huishoudelijke hulp krijgen. Deze cijfers betreffen zowel informele als formele hulp en zowel betaalde als onbetaalde hulp. Deze schatting van de omvang van de markt komen volgens SEOR redelijk overeen met eerdere kwantitatieve schattingen.²⁴ Ander onderzoek wijst uit dat wanneer onbetaalde hulp niet meegerekend wordt, het aantal huishoudens dat een werkster heeft in 1980 6,3 procent betrof en dat aantal in 2000 verdubbelde naar 12 procent. (De Ruijter 2005). Het verschil in deze schattingen toont aan dat het onduidelijk is hoe groot de markt van huishoudelijk werk is. Schattingen van SEOR over de gehele markt van persoonlijke dienstverlening, waar ook kinderopvang en klussen in en rond het huis vallen, demonstreren iets van het belang van de informele sector (zie tabel 2.6.).

Tabel 2.6. Omvang van deelmarkten van de persoonlijke dienstverlening.

Deelmarkt	Formeel (via bedrijven en instellingen)	Informeel (via vrienden en familie)	Totaal (100%)
Huishoudelijke hulp	340 duizend (28%)	872 duizend (72%)	1,2 miljoen
Kinderopvang 0-3 jr.	230 duizend (60%)	155 duizend (40%)	385 duizend
Kinderopvang 4-12 jr.	90 duizend (30%)	208 duizend (70%)	298 duizend
Klussen in en om huis	1,1 miljoen (56%)	0,9 miljoen (44%)	2 miljoen

Bron: SEOR 2004

Bijna driekwart van de door SEOR berekende 17,3 procent huishoudens die huishoudelijk werk uitbesteden doet dat informeel. Onder de informele markt van persoonlijke diensten verstaat SEOR (2004) dat deel van de markt dat niet via bedrijven en instellingen loopt en waarbij het werk wordt uitgevoerd door familie, vrienden of kennissen. Formele hulp is gedefinieerd als dat deel van de markt dat via bedrijven of instellingen wordt ingevuld, in een geïnstitutionaliseerd verband. In deze definitie kunnen zowel formele als informele hulp zwart of wit betaald worden, en hoort bij informele hulp ook onbetaalde hulp.

Deze definiëring van de informele en formele markt van huishoudelijke diensten door SEOR is interessant doordat de *organisatie* van de markt er in naar voren komt. Doordat onder informele hulp ook onbetaalde hulp is meegenomen sluit deze definitie niet geheel aan bij mijn onderzoeksvragen. In navolging van Kloosterman e.a. (1999) hanteer ik in het vervolg deze definitie: de informele economie bestaat uit *a.* activiteiten gericht op een positief effect op het inkomen en *b.* waarbij de relevante wet - en regelgeving niet worden

nageleefd. Voor de markt van huishoudelijk werk voeg ik daar de informele organisatie van het werk zonder bemoeienis van bedrijven of instellingen aan toe.

Huishoudens die gebruik maken van formele huishoudelijke hulp via de thuiszorg, alfahulpen of een particulier schoonmaakbedrijf krijgen in 65 procent van de gevallen de huishoudelijke hulp geheel of gedeeltelijk vergoed. Slechts 35 procent betaalt de formele hulp volledig zelf tegen een gemiddelde prijs van 10,40 euro. Deze formele prijs ligt in werkelijkheid hoger, omdat een deel van deze formele prijs is bepaald onder invloed van subsidies zoals de Regeling Schoonmaak Particulieren (RSP, zie paragraaf 2.3.4.). De ongesubsidieerde formele prijs ligt rond de 20 euro per uur. Op het informele deel van de markt betaalt 87 procent de huishoudelijke hulp volledig zelf tegen een gemiddelde uurprijs van 8,33 euro. De prijs op de formele markt ligt beduidend hoger dan op de informele markt (SEOR 2004). Dat blijkt ook uit ramingen van de MDW-werkgroep die de prijs van individuele eigen betaling op 8-10 euro schatten en via een bureau met de RSP subsidie op 16-17 euro.

Het zijn voornamelijk 65-plus huishoudens die gebruik maken van formele huishoudelijke hulp die geheel of gedeeltelijk wordt vergoed uit de AWBZ of gemeentevergoedingen. Voor de informele markt zijn het vooral 65-min huishoudens met een netto maandinkomen van 3000 euro of meer die hier huishoudelijke diensten kopen. Een belangrijk verschil tussen ouderen en huishoudens tot 65 jaar met een hoog inkomen is dat de eerste groep uitbestedt omdat zij huishoudelijk werk zelf niet meer uit kunnen voeren, terwijl het bij de tweede groep vooral gaat om de schaduwprijs van de tijd die nodig zou zijn om huishoudelijk werk zelf te doen (SEOR 2004).

Het kleine aantal uren dat Nederlandse huishoudens een werkster inhuren en het ontbreken van de inwonende huishoudelijk werker is opvallend. In internationale studies komt naar voren dat de markt van huishoudelijke diensten in verschillende Europese landen er anders uitziet. In landen als Italië, Spanje en Griekenland die werkvergunningen kennen voor *domestics*, komt de inwonende huishoudelijk werker veelvuldig voor (Anderson, 2000). Ook in Canada, de Verenigde Staten en rijke oliestaten in het Midden Oosten komen inwonende huishoudelijk werkers en nannies veel voor (Stiel & England 1997, Romero 2002, Pratt 1997, Mattingly 2001). In welvarende Aziatische stadstaten en landen als Singapore, Hongkong en Taiwan zijn inwonende *domestics* ook gebruikelijk en een meerderheid hiervan is Filippijnse (Constable 1997, Pei chi lan 2006). De CNV (2006) beschrijft dat de inwonende variant veel vaker voorkomt in Azië, Afrika en Latijns-Amerika dan in Europa. In landen waar inwonende huishoudelijk werkers veel voorkomen gebeurt dit overigens lang niet altijd in gezinnen waarvan beide volwassenen werken. Dikwijls werkt de vrouw des huizes niet en is er toch een huishoudelijk werker (Anderson 2000, Romero 2002 Ehrenreich & Hochschild 2003).

Cox (2006) deed recent onderzoek naar betaald huishoudelijk werk in Londen en

geeft een heldere uiteenzetting van de mensen die huishoudelijk werk uit besteden. Ten eerste beschrijft ze hoe bevolkingskarakteristieken van een grote stad als London de markt van huishoudelijke diensten beïnvloedt. Enerzijds trekt de stad meer hoger opgeleiden dan elders in het land, er zijn ook meer mensen met een bovenmodaal inkomen en luxe, welvaart en status zijn voor velen uit deze groep een levensstijl. Anderzijds kent London - net als de rest van Groot Brittannië - een grote groep van laagopgeleiden in laagbetaalde banen of met een werkloosheidsuitkering. Deze ruimtelijke concentratie van zowel arm als rijk, van inkomensongelijkheid, brengt de markt van huishoudelijk werk tot bloei. Cox (2006) benadrukt daarbij dat het niet alleen werkende ouders zijn die huishoud - of zorgtaken uitbesteden. Volgens haar worden huishoudelijk werkers ook ingehuurd om een bepaalde levensstandaard of levensstijl van de stedelijke rijken te bewerkstelligen. Zij hebben lang niet altijd kinderen of werken niet per se beiden. Het gaat niet alleen om een gebrek aan tijd, maar ook om prettige vrije tijd, een comfortabele leefomgeving en het tentoonspreiden van status.

Net als Anderson (2000) beschrijft Cox dat wanneer een huishouden de financiële bronnen heeft om personeel in te huren, dit tentoongespreid wordt door middel van een onhandige inrichting van het huis. Waar ten tijde van het huisvrouwenmodel er een ontwikkeling was naar het steeds praktischer inrichten van het huis, is daar voor degenen die voldoende geld hebben geen reden meer voor.

Een groeiende groep vragers van huishoudelijk werk bestaat uit ouderen (Cancedda 2001). Een trend die zich vooral in landen als Italië, Spanje en Portugal laat zien, waar publieke voorzieningen voor ouderen beperkt zijn (Van Hooren 2009). Met de huidige terugtrekkende publieke voorzieningen in Nederland onder de WMO is het goed mogelijk dat ouderen ook hier een groeiende groep vragers naar betaald huishoudelijk worden (Andall 2000).

De vraagkant bestaat aldus volgens ander onderzoek uit mensen met een gebrek aan tijd, mensen met een gebrek aan lichamelijk vermogen om het huishouden te doen en mogelijk ook mensen die net als de gegoede burgerij een huishoudster hebben om hun status te bevestigen. In hoofdstuk 4 zal ik de vraagkant in dit onderzoek beschrijven en hun motieven om uit te besteden en deze vergelijken met omschrijvingen van de vraagkant uit bovengenoemde studies.

2.3.5. De aanbodkant op de huidige markt

De aanbodkant op de markt van huishoudelijke diensten laat zich nog moeilijker kwantitatief onderzoeken dan de vraagkant (SEOR 2004, Tijdens 2000, MDW 2003). Immers, een groot deel van de markt bevindt zich in de informele economie. De assumptie van de overheid is dat het hierbij gaat om uitkeringsgerechtigden die bijverdienen en daarover niet snel iets zullen melden.

Onderzoeksbureau SEOR baseert diens uitspraken over het aanbod op een enquête onder de vraagkant. Van de ondervraagden met huishoudelijke hulp betreft 70 procent deze

niet van een bedrijf of instelling, maar via via. De overige 30 procent van het aanbod komt wel van een bedrijf of instelling: het merendeel betreft iemand van de thuiszorg of een alfahulp, 18 procent komt van een particulier schoonmaakbedrijf. In het laatste geval zou de verwachting zijn dat dit mensen zijn die via de Regeling Schoonmaak Particulieren aan het werk zijn geraakt, maar dit is slechts in een vijfde van de gevallen zo (SEOR 2004).

Onderzoeksbureau SEOR maakte een schatting van het aanbod in 2004 op basis van de vraagkant. In 2004 hadden 340 duizend huishoudens formele hulp. Uitgaande van gemiddeld drie klanten per hulp zouden er 122 duizend formele hulpen zijn. De 872 duizend huishoudens met informele hulp, zouden zo gebruik maken van een informeel aanbod van 285 duizend mensen (SEOR 2004).

Uit eerder genoemd buitenlands onderzoek blijkt echter dat het aanbod veelvuldig opgevuld wordt door ongedocumenteerde migranten. Onderzoek naar ongedocumenteerde migranten in Nederland bevestigt dit. Zo vonden Engbersen et al (2002) dat de persoonlijke dienstverlening een van de belangrijkste sectoren is waar ongedocumenteerde migranten werkzaam zijn. Onder de door deze auteurs onderzochte ongedocumenteerde migranten was 22 procent werkzaam in deze sector in 2001/2002. Schattingen omtrent de omvang van het aanbod gebaseerd op officiële statistieken zijn daarom een hachelijke zaak. Enerzijds is het aannemelijk dat het aanbod groter is dan de 407.000 huishoudelijk werkers die Onderzoeksbureau SEOR schatte, omdat huishoudens wellicht niet opgeven dat ze huishoudelijke hulp hebben indien deze ongedocumenteerd in Nederland verblijft. Anderzijds is een aantal van drie adressen per huishoudelijk werker wellicht wat laag, en zou het door SEOR geschatte aanbod juist weer te groot zijn.

Voor het omschrijven van de karakteristieken van het aanbod baseert SEOR (2004) zich op het aanvullend voorzieningenonderzoek (AVO) van het SCP. Dit betreft alleen het formele aanbod. Binnen het formele aanbod is 94 procent van de huishoudelijke hulpen autochtoon, 19 procent man en is de gemiddelde leeftijd 43 jaar. Het inkomen verkregen met het huishoudelijk werk is voor deze groep niet het hoofd-inkomen, het onderwijsniveau van deze huishoudelijk werkers is laag. (SEOR 2004). Tijdens (2000) komt met eenzelfde soort omschrijving van het aanbod van huishoudelijk werkers in Purmerend en Zaanstad waar zij onderzoek deed.

Het is opmerkelijk dat deze rapporten wel noemen dat er mogelijk ongedocumenteerde migranten werkzaam zijn in de huishoudelijke diensten maar dat deze niet terug te zien zijn in hun omschrijving van het aanbod (Van Walsum 2007). Vooral omdat het werk in privéhuishoudens aantrekkelijk is voor ongedocumenteerde migranten zoals uit buitenlands onderzoek blijkt (Anderson 2000, Ehrenreich & Hochschild 2003, Romero 2002, Cox 2006).

De European Foundation (Cancedda, 2001) spreekt van een groot deel migranten in het aanbod van huishoudelijk werkers, maar niet specifiek over ongedocumenteerde migranten. Volgens deze studie bestaat het aanbod huishoudelijk werkers in particuliere

huishoudens in Nederland voor 8 procent uit migranten. De CNV (2006) beschrijft op basis van informatie van internationale samenwerkingspartners dat huishoudelijk werkers mondiaal gezien voor een groot deel vrouwen, kinderen, migranten en/of illegalen betreffen. Hun arbeidsrechtelijke positie is in veel landen zwak. De problemen waar huishoudelijk werkers mee kampen zijn: geen arbeidscontracten, slechte lonen, lange werkdagen (met name in het geval van inwonende huishoudsters), slechte arbeidsomstandigheden, gebrek aan organisatie, gebrek aan sociale zekerheid, discriminatie en kinderarbeid. De ILO schat dat van de 250 miljoen kinderarbeiders ter wereld een zeer groot deel werkt in de huishouding, in Ghana wordt dit aandeel zelfs op 40 procent geschat (CNV 2006). In een rapport voor de European Foundation beschrijft Cancedda (2001) dezelfde problemen als de CNV voor huishoudelijk werkers in Europa, hoewel in mindere mate. De problemen zijn namelijk het sterkst voor inwonende huishoudelijk werkers en die komen in Europa veel minder voor dan in andere werelddelen.

In de meeste landen geeft huishoudelijk werk geen recht op een werkvergunning. De European Trade Union Confederation (ETUC) schat dat 80 procent van betaald huishoudelijk werk wereldwijd niet - geregistreerd is (ETUC, 2005). De migratiestromen ten behoeve van huishoudelijk werk zijn enorm. Ter illustratie noemt de CNV (2006) bijvoorbeeld 65.000 Filippijnen die in 2002 emigreerden om elders huishoudelijk werk te doen en 450.000 Indonesische vrouwelijke huishoudelijk werkers in Saudi-Arabië in 2003. Migratiestromen die globaal te beschrijven zijn gaan van Indonesië, de Filippijnen, India, Pakistan en Sri Lanka naar het Midden Oosten, Hongkong en Singapore en van de Filippijnen naar Italië, Spanje en Griekenland. Vanuit Afrikaanse landen als Nigeria, Somalië en Ethiopië naar Italië, Spanje en Griekenland. Vanuit Latijns Amerika migreren huishoudelijk werkers naar de VS en Canada, voornamelijk uit Mexico en Centraal Amerika. Vanuit Latijns Amerikaanse landen als de Dominicaanse Republiek, Guatemala, Colombia en Brazilië zoekt men emplot in West Europa. (CNV 2006, Ehrenreich en Hochschild 2003). Veel geïmmigreerde huishoudelijk werkers hebben kinderen die achterblijven in het land van herkomst (Anderson 2000, Parrenas 2001, Andall 2000) Voltijds inwonende huishoudelijk werkers zijn dikwijls kostwinner voor het gezin dat achterbleef. Het gaat in geval van overzeese migratie vaak niet om de allerarmste bewoners van zedende landen (ETUC 2005).

2.3.6. Regulering en institutionalisering

In het tegenwoordige beleid over betaald huishoudelijk werk vallen drie zaken in het bijzonder op. Ten eerste maakt de overheid een scherp onderscheid tussen zorg - en huishoudelijke taken en neemt zij haar verantwoordelijkheid alleen voor specifieke groepen en gebieden zoals ouderen, thuiszorg en kinderopvang. Voor huishoudelijk betaald werk bij alle andere particulieren is weinig beleid. Het is daarbij ten tweede opvallend dat het weinige

beleid dat er is huishoudelijk werk juist uitsluit van de algemene arbeidswetgeving. Nog steeds, net als ten tijde van de dienstboden, benadrukt de overheid het specifieke karakter van huishoudelijk werk. Er tekent zich hier enige ambivalentie af in het overheidsbeleid. Enerzijds wil men huishoudelijk werk overlaten aan de markt en marktontwikkeling stimuleren. Anderzijds houdt de overheid de huishoudelijke sector buiten het arbeidsrechtelijke kader en de gebruikelijke vormen van sociale zekerheid en bescherming waardoor de sector een uitzonderlijke positie in blijft nemen. In de pogingen de markt te stimuleren is het ten derde opvallend dat dit beleid gericht is op formeel aanbod zoals uitkeringsgerechtigden. De overheid gaat daarbij voorbij aan hetgeen zo veel onderzoeken aantonen: het aanbod bestaat voor een groot deel uit ongedocumenteerde migranten.

Huishoudelijk betaald werk voor specifieke groepen zoals ouderen, zieken en gehandicapten is geregeld in de thuiszorgconstructie die sinds de invoering van de WMO onder de verantwoordelijkheid van gemeentes valt. Degene die hiervoor een indicatie heeft kan kiezen voor zorg en hulp in natura of in geld. Bij zorg in natura worden zorgtaken direct door gekwalificeerde thuiszorgers verricht en huishoudelijke taken door goedkopere alfa-hulpen. Met een Persoonsgebonden budget (PGB) kunnen mensen die daarvoor een indicatie hebben ook zelf hulp of zorg inkopen, bij zorginstellingen of bij particulieren mits deze een sofinummer hebben. Dit leidt tot een grotere particuliere vraag naar huishoudelijke - en zorgwerkers, maar ongedocumenteerde migranten kunnen niet voorzien in deze vraag, zij hebben immers geen sofinummer. Migranten uit EU-landen wel. Voor mensen die via een thuiszorginstelling huishoudelijk werk verrichten is er een CAO, voor degenen die als particulier bij particulieren werken is dit niet het geval. (abvakaboFNV 2008)

De uitzonderingspositie van huishoudelijk werk op arbeids-, sociale zekerheids- en belastingwetgeving komt duidelijk tot uitdrukking in de 'Huishoudelijke hulpconstructie', sinds 2007 bekend onder de regeling Dienstverlening Aan Huis (DAH). Deze regeling kan worden gezien als poging tot legalisering van de informele economie van huishoudelijk werk.²⁵ De regeling houdt in dat een particuliere opdrachtgever voor maximaal drie dagen in de week iemand in dienst kan nemen voor 'klussen in en om het huis' zonder loonbelasting of premies af te dragen. Een dergelijke constructie bestond al veel langer, eerder bijvoorbeeld als de Regeling Huispersoneel, waarbij het maximale aantal dagen fluctueerde tussen de twee en de vier (RWI 2006). Het betekent dat huishoudelijk werkers wel belasting moeten afdragen over hun inkomsten maar niet verzekerd zijn en geen aanspraak kunnen maken op werknemersverzekeringen. Ook bouwen zij geen pensioen op. Het argument om huishoudelijk werk zo te regelen is dat 'iedereen u gemakkelijk kan inhuren zonder administratieve rompslomp' zo legt de speciale folder 'Dienstverlening aan huis' uit.²⁶ Andere voordelen die de folder noemt is dat het de 'dienstverlener' in staat stelt om werkervaring op te doen en een opstap te maken naar een betaalde baan, en dat diens hulp relatief goedkoop is voor de opdrachtgever. Blijkbaar ziet het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) huishoudelijk werk niet als betaalde baan, terwijl de opdrachtgever de dienstverlener

wel *in dienst* neemt. Het voordeel van ‘geen administratieve rompslomp’ geldt alleen voor de opdrachtgever. De dienstverlener moet de inkomsten namelijk opgeven bij belastingdienst en uitkeringsinstanties en daarbij ook kunnen aantonen dat er maximaal drie dagen per week bij één opdrachtgever gewerkt wordt. De voordelen van deze regeling voor huishoudelijk werkers is dat zij recht hebben op minimaal het wettelijk minimumloon, vakantiegeld en doorbetaling bij ziekte en geen premies hoeven te betalen (SEOR 2004, abvakaboFNV 2008).

In een speciale notitie van de CDA Tweede Kamerfractie over de persoonlijke dienstverlening is men bijzonder kritisch over zowel de folder als de regeling zelf. De regeling is te weinig bekend, de informatie die verschaft wordt te summier, de rechten en plichten van beide partijen onduidelijk en de regeling biedt als zodanig geen enkele stimulans om wit te werken (CDA 2008). Het is inderdaad opvallend te noemen dat SZW heeft geprobeerd de regeling nieuw leven in te blazen. De Raad voor Werk en Inkomen(RWI) concludeerde begin 2006 al dat de toen geldende ‘Regeling Huispersoneel’ onvoldoende bijdroeg aan het ontwikkelen van de markt van persoonlijke dienstverlening. Bovendien lijkt de regeling aan de kant van de opdrachtgever wit te maken wat zwart was. Mijns inziens is de regeling daarnaast zwak omdat deze zich vooral richt op uitkeringsgerechtigden als aanbieders op de markt van huishoudelijk werk en voorbijgaat aan het aanbod van ongedocumenteerde migranten. De gedachte dat werken in de persoonlijke dienstverlening uitkeringsgerechtigden kan activeren of re-integreren is ook moeizaam te noemen na het mislukken van de Regeling Schoonmaak Particulieren (Van Walsum 2007).

In 1998 werd de Regeling Schoonmaak Particulieren (RSP) - beter bekend als ‘het witte werksters-plan’ - ingevoerd om langdurig werklozen aan een baan te helpen in de huishouding. Het was daarmee ook een poging om de markt van huishoudelijk werk te formaliseren. Schoonmaakondernemers kregen een loonkostensubsidie van maximaal 10.184 euro per jaar wanneer zij herintreders of langdurig werklozen aannamen om schoonmaakwerk bij particulieren te verrichten. Het moest gaan om minimaal twaalf uur werk per week. (MDW 2003). Door de loonsubsidie konden bedrijven schoonmaakdiensten aanbieden voor 11 euro per uur, dat bedrag liep in de loop van de jaren op tot 13 euro per uur. (CNV 2006) De bedoeling was dat daardoor geconcurrereerd kon worden met de informele markt, maar de prijs was toch beduidend hoger dan de 8-10 euro op de informele markt. De voornaamste reden van het mislukken van de regeling was het uitblijven van het aanbod. In 2002 waren er slechts 1000 witte werksters aan de slag bij ongeveer 6.000 gezinnen. In 2004 werd naar schatting maar 5 procent van alle huishoudelijke diensten aangeboden via deze regeling (SEOR, 2004). Het aanbod bleef ook uit omdat voor de beoogde doelgroep van uitkeringsgerechtigden een parttime baan in de huishoudelijke diensten onvoldoende financiële voordelen bood en het werk niet aantrekkelijk was (SEOR 2004).

Door het onvoldoende aanbod, wachtlijsten aan de vraagkant en de hoge uurprijs faalde de regeling en werd deze in de zomer van 2005 afgeschaft. Bedrijven die schoonmaakdiensten via deze regeling bij particulieren aanboden, zetten hun activiteiten

voort, zij het tegen een beduidend hogere uurprijs van 15-17 euro. Homeworks is zo'n bedrijf dat schoonmaakdiensten bij particulieren aanbiedt in heel Nederland tegen een uurprijs van 16,50. De schoonmaakster ontvangt daarvan 2008 11,70 euro bruto per uur. Wil zij aanspraak maken op basisvoorzieningen als de Ziektewet, WW, vakantiegeld en vakantiedagen dan kan zij deze in laten kopen door Homeworks. Al naar gelang de voorzieningen waar de schoonmaakster voor kiest varieert het netto uurloon tussen de 7,80 euro bij alle voorzieningen en 11,70 bij geen voorzieningen. Mogelijk moet er dan ook nog belasting over de inkomsten betaald worden.²⁷ Een dergelijke flexibele constructie is interessant voor mensen die bijverdienen naast het inkomen van een partner waarbij zij zelf kunnen kiezen aan welke zekerheden zij behoefte hebben. Hetzelfde geldt voor de huishoudhulpconstructie: geschikt voor bijverdienste naast het inkomen van een partner, bijzonder moeilijk om een hoofdkomen mee te genereren. 'Schoonmaakwoede' is ook een bedrijf dat door heel Nederland schoonmaakdiensten levert, voor 15 euro per uur. Waar Homeworks bijna 5 euro inhoudt van de 16,50 per uur, houdt Schoonmaakwoede maar 1,69 euro abonnementsgeld per uur in. Bij Schoonmaakwoede zijn basisvoorzieningen niet optioneel maar verplicht, zodat elke werkster op dezelfde wijze beschermd is. De voorzieningen bestaan uit: doorbetaling bij ziekte, aansprakelijkheidsverzekering, WW & ZW premie, vakantiegeld en verlofreservering. Dit pakket voorzieningen kost de werkster 2,76 euro per gewerkt uur. Na aftrek van het abonnementsgeld en de voorzieningen houdt de werkster 10,55 per uur bruto over²⁸. Het bedrijf heeft meer moeite werksters dan klanten te werven (Trouw 2009). Naar schatting maakt 5 procent van de huishoudens gebruik van een schoonmaakster via een schoonmaakbedrijf (SEOR 2004).

Niet alleen in Nederland heeft huishoudelijk werk een uitzonderingspositie in het arbeidsrecht, ook in andere Europese landen wordt huishoudelijk werk wettelijk als bijzondere vorm van arbeid behandeld (CNV 2006, Cancedda 2001). Zoals ik eerder beschreef is ook het informele karakter van de markt van huishoudelijk werk een mondiaal verschijnsel. In verschillende Europese landen hebben overheden geëxperimenteerd met manieren om de markt te formaliseren. In Duitsland bijvoorbeeld met mini-jobs. In Frankrijk en België met dienstencheques om middels gesubsidieerde banen werklozen aan het werk te krijgen, het aanbod onder sociale voorzieningen te krijgen en belastingvoordeel voor werkgevers te creëren (SEOR 2004). Ook deze pogingen kennen problemen, ten eerste omdat de formele prijs maar niet met de informele prijs kan concurreren. Overheden moeten dan ook flink subsidiëren binnen dergelijke constructies. Ten tweede omdat de specifieke aard van aanbod en vraag, alsmede de specifieke arbeidsverhoudingen bijdragen tot het moeilijk kunnen formaliseren van de markt.

Romero (2002) gebruikt een definitie van Portes (1983) van informele sectoren die volgens haar de huidige staat van betaald huishoudelijk werk goed omschrijft: 'Het gaat om werk dat niet gestandaardiseerd is en ongeorganiseerd, het vereist geen formele training of opleiding en werknemers kunnen zonder aanleiding ontslagen worden. Het werk valt niet

onder beschermende wetgeving betreffende lonen, ziekte, ongelukken op het werk en pensioen. En het werk is erg elastisch: men wordt ingehuurd in goede tijden en ontslagen in slechte tijden; ingehuurd voor niet gespecificeerde perioden en onaangekondigd ontslagen'. Wanneer deze definitie van informele sectoren naast definities van huishoudelijk werk gelegd worden zijn de overeenkomsten duidelijk. Dat het werk bijvoorbeeld geen formele training of opleidingskwalificaties vereist maakt het niet zonder meer geschikt voor de re-integratie van langdurig werklozen, het maakt de sector ook zeer gevoelig voor informaliteit. Dat geldt ook voor de uitsluiting van huishoudelijk werk van beschermende wet - en regelgeving: het versterkt het informele karakter van het werk.

De Nederlandse vakbonden hebben de afgelopen jaren flink wat aandacht gehad voor de zwakke positie van huishoudelijk werkers. De FNV voert al enige jaren een grote actie voor betere arbeidsomstandigheden in de schoonmaaksector. Onder de campagne genaamd 'schoongenoe' is ook aandacht voor schoonmakers bij particulieren. Dat geldt ook voor de 'schoonwerk' campagne van de CNV bedrijvenbond, die zich ook openstelt voor zelfstandige schoonmakers. Omdat huishoudelijk werk deels in de publieke sector valt - in geval van thuiszorg - houdt de abvakaboFNV zich ook bezig met de rechten van huishoudelijke hulpen. Bijzonder is dat de abvakaboFNV voor de organisatie van huishoudelijk werkers ook openstaat voor ongedocumenteerde migranten die tegen een speciaal verlaagd tarief lid kunnen worden. Daarmee hoopt de vakbond bij te dragen aan betere werk - en leefomstandigheden voor alle soorten huishoudelijk werkers. In 2006 sloten binnen enkele maanden 250 ongedocumenteerde migranten huishoudelijk werkers zich bij de bond aan.

De arbeidsrechten van huishoudelijk werkers, zoals vakantiegeld, vakantiedagen en doorbetaling bij ziekte gelden ook voor ongedocumenteerde migranten, stelt abvakaboFNV (2008). Belangrijke winst van de aandacht van vakbonden is dat zij richtlijnen bieden voor een arbeidsovereenkomst huiselijke dienstverlening. Niet alleen de huishoudelijk werkers kunnen zich bij de vakbonden informeren over hun rechten en plichten, ook werkgevers kunnen zich bij de vakbond informeren over zo'n arbeidsovereenkomst en hun rechten en plichten. Dat schept duidelijkheid voor beide partijen.

CNV Internationaal voert ook een internationale campagne voor betere omstandigheden en meer erkenning van huishoudelijk werkers wereldwijd onder de titel: 'Domestic Work Decent Work'. Samen met de Europese vakbond ETUC lobbyen de vakbonden en zelforganisaties voor een ILO conventie specifiek voor huishoudelijk werk (ETUC 2003, CNV 2006). Hoewel er overal ter wereld belangenorganisaties zijn voor *domestic workers* en zij de aandacht hebben van nationale en internationale vakbonden, is de organisatiegraad van huishoudelijk werkers - net als ten tijde van de dienstboden - laag (CNV 2006).

2.3.7. Kenmerken van de huidige markt

Betaald huishoudelijk werk is een mondiaal verschijnsel dat aandacht krijgt van onderzoekers uit alle continenten. Mede onder invloed van buitenlands onderzoek en van (internationale) vakbonden en belangenorganisaties heeft ook de Nederlandse overheid de laatste jaren onderzoek laten verrichten naar deze markt. Een aantal specifieke kenmerken van de markt van betaald huishoudelijk werk zijn op basis hiervan aan te wijzen.

In dit laatste deel onderscheidde ik in navolging van Esping-Andersen (1999) drie partijen die zorg kunnen dragen voor het huishouden: de staat, de markt en gezinnen zelf. In Nederland zijn overheidsvoorzieningen die zouden kunnen compenseren voor het wegtrekken van de onbetaalde huisvrouw uit het gezin onvoldoende en bovendien specifiek. De Nederlandse staat neemt verantwoordelijkheid (zij het in onvoldoende mate) voor kinderopvang en voor zorg en ondersteuning bij het huishouden van specifieke kwetsbare groepen als ouderen en gehandicapten. De overheid wil het overige deel overlaten aan de markt.

De markt kent echter vanwege de hoge belastingdruk en de *cost disease* van arbeidsintensieve diensten een hoge prijs. De formele prijs zou op minimaal 20 euro per uur komen. Schoonmaakbedrijven die diensten leveren aan particulieren komen onder meer om deze reden niet veel voor in Nederland. Gezinnen zelf hebben onder andere door de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen geen tijd meer om het huishouden te doen. Daar komt bij dat het huishouden haar glans heeft verloren en geen populaire tijdsbesteding is. Een prijs van 20 euro per uur hebben particuliere werkgevers daarentegen ook niet over voor het uitbesteden van huishoudelijk werk. De prijs die zij bereid zijn te betalen voor huishoudelijk werk moet namelijk wel beduidend lager zijn dan het loon dat zij zelf buitenshuis verdienen, is dit het geval dan loont het namelijk om zelf minder te werken en het huishouden te doen. Dit maakt de markt van huishoudelijk werk gevoelig voor informaliteit. Op de informele markt ligt de prijs van huishoudelijk werk in 2004 tussen de 8 en 10 euro per uur.

Het is opvallend dat in onderzoek naar de huidige markt van huishoudelijk werk naar voren komt hoe lastig de werkzaamheden te omschrijven zijn, zoals dat ook in de tijd van de dienstboden het geval was. Huishoudelijk werk is een aaneenrijging van werkzaamheden en het is onduidelijk waar het begint en ophoudt. Bovendien wordt er, nu de overheid zich deels verantwoordelijk voelt voor het welzijn van gezinnen, een onderscheid gemaakt tussen professionele zorg en huishoudelijk taken, terwijl in werkelijkheid het onderscheid tussen zorg en huishouden niet erg duidelijk is. De deelterreinen van huishoudelijk werk lopen juist in elkaar over.

In veel Westerse landen heeft uitbesteding de vorm van inwonende huishoudelijk werkers, die alles doen. In Nederland komt dit relatief weinig voor. De samenstelling van de groep mensen die huishoudelijke taken uitbesteden is gevarieerd, vooral naar motieven om uit te besteden. Het kan gaan om ouderen, die dat al dan niet vergoed krijgen; zij *kunnen* het

huishouden zelf niet meer doen. Het kan ook gaan om tweeverdieners met of zonder kinderen of alleenstaande eenverdieners, die *geen tijd* hebben om zelf het huishouden te doen. Onderzoekers als Cox (2006) beschrijven dat in *global cities* als London de vraagkant ook bestaat uit mensen die het huishouden niet *willen* doen omdat het niet past bij hun luxe levensstijl.

Er is ook variatie in het aanbod te ontdekken. Het aanbod bestaat deels uit formele ‘hulpen in de huishouding’ die namens een (overheids)instelling bij mensen thuis werken. De overheid gaat ervan uit dat het aanbod op de informele markt van huishoudelijk werk bestaat uit (oudere) vrouwen met een kostwinnende echtgenoot of mensen met een uitkering. Betaald huishoudelijk werk is voor die groep een bijverdienste. Een mogelijkheid om de markt te formaliseren ziet de overheid dan ook in het activeren van uitkeringsgerechtigden. Voor dergelijke gesubsidieerde arbeidsprojecten zijn de kosten overigens erg hoog. Internationaal onderzoek en onderzoek door Nederlandse vakbonden toont aan dat het aanbod juist in toenemende mate bestaat uit (ongedocumenteerde) migranten, voor wie het werk geen bijverdienste is maar geheel moet voorzien in levensonderhoud. Wanneer dit inwonende huishoudelijk werkers zijn kampen zij in het bijzonder met problemen als uitbuiting en onderdrukking. De kwestie van sociale afstand in de arbeidsverhoudingen is daarom complexer. Betaald huishoudelijk werk maakt niet alleen nationale klassenverschillen zichtbaar, maar ook economische ongelijkheid tussen landen en werelddelen.

2.4. Concluderend: verleden en heden van huishoudelijk werk

In de tijd van de dienstboden kende de markt van betaald huishoudelijk werk, die rond 1900 floreerde, een aantal kenmerken die een eeuw laten nauwelijks anders zijn. Ten eerste is daar de klassenkwestie: het in huis halen van een dienstbode bracht ook sociale ongelijkheid in de privésfeer. Ook in studies naar de huidige populatie huishoudelijk werkers komt dit aspect naar voren. Tegenwoordig is de klassenkwestie vervangen door een mondiale economische ongelijkheid. Vroeger waren het plattelandsmeisjes die naar de stad verhuisden om te gaan dienen, tegenwoordig zijn het vrouwen die vanuit landen met een slechte economie naar rijke landen of werelddelen migreren. Sociale afstand in het huishouden is daardoor steeds meer verbonden met etniciteit.

De periode van het huisvrouwmodel is een merkwaardig breuk in de continuïteit van de persoonlijke dienstverlening, een tijd die net als het toen heersende egalitarisme een stempel heeft gedrukt op de huidige markt. Het taaie gezinsdenken van de jaren zestig maakt dat vrouwen zichzelf nog steeds verantwoordelijk voelen voor het huishouden en niet zonder meer alles uit handen geven. Nederlandse vrouwen besteden tegenwoordig maar voor een beperkt aantal uren specifieke huishoudelijk taken uit. Een belangrijk verschil met de tijd van dienstboden en die van het huisvrouwenmodel is dat sterke idealen over de huishouding tegenwoordig niet meer bestaan. Het huishouden is iets geworden ‘dat ook nog moet’.

In de tijd van dienstboden was de aard van vraag en aanbod overzichtelijk: de lagere klassen gingen dienen bij de hogere klasse van de gegoede burgerij. Voor de tegenwoordige vraag en aanbod wordt door auteurs als Cox (2006) en Ehrenreich en Hochschild (2003) juist veel variatie beschreven, terwijl anderen uitgaan van een homogene groep (Tijdens 2000, SEOR 2006, MDW-werkgroep 2003). Volgens laatstgenoemden zijn het vooral autochtone vrouwen met een uitkering of met een kostverdienende echtgenoot die bijverdienen als huishoudelijke hulp. Maar internationaal onderzoek beschrijft dat het aanbod in toenemende mate uit migranten bestaat voor wie het werk in hun levensonderhoud voorziet.

Voor de vraagkant wordt vaak aangenomen dat het gaat om tweeverdienende paren met of zonder kinderen, die zelf geen tijd hebben om het huishouden te doen. Experts als Anderson (2000) en Cox (2006) beschrijven dat ook tegenwoordig huishoudelijk werk uitbesteed wordt om een bepaalde levensstijl van luxe en status te bestendigen, zoals ook in de tijd van de dienstboden. Dit levert een aantal empirische vragen op over de aard en motivaties van de huidige vragers en aanbieders van huishoudelijke diensten in Amsterdam: Besteedt de vraagkant huishoudelijk werk uit vanwege een gebrek aan tijd? Of gaat het ook om motieven als een gebrek aan kunde en het bestendigen van een luxe levensstijl?

Aan de kant van het aanbod vloeien uit bestaand onderzoek vragen voort over de aard: wie zijn het? Zijn de aanbieders bijverdienende uitkeringsgerechtigden of zijn het migranten? In welke mate was er ‘keuze’ om als huishoudster te gaan werken? Hoe gaan zij

om met de lage status van het werk? Van oudsher werd uit dienen gezien als brug tussen ouderlijk gezin en huwelijk. In welke levensfase bevindt het huidige aanbod zich?

Naast kenmerken over vraag en aanbod kent ook de huidige organisatie van betaald huishoudelijk werk overeenkomsten met de dienstbodetijd. De organisatie van de markt is altijd al informeel geweest, bijvoorbeeld de manieren waarop vraag en aanbod elkaar werven en zij de arbeidsvoorwaarden vaststellen. Het werk is ook al van oudsher moeilijk te omschrijven en af te bakenen: het is een eindeloze, grenzeloze, zichzelf steeds herhalende aaneenrijging van taken. Het dienstmeisje moest dag en nacht klaar staan. De huidige populatie huishoudelijk werkers kampt ook met de grenzeloosheid en informaliteit van het dienstverband. Daarom is een belangrijke empirische vraag: Hoe komen vraag en aanbod op de Amsterdamse markt van huishoudelijk werk tot overeenstemming over taken en prijzen?

In de omgang tussen dienstbode en werkgever golden patriarchale arbeidsopvattingen. Het dienstmeisje was eigendom van de heer des huizes. In studies naar de huidige inwonende huishoudelijk werkers spelen ongelijkheid en macht ook een belangrijke rol. Deze kenmerkende eigenschap van de arbeidsverhoudingen leidt in dit onderzoek tot de volgende vragen: spelen thema's als macht en ongelijkheid ook voor uitwonende huishoudelijk werkers? Hoe gaan vraag en aanbod om met elkaar en hoe speelt ongelijkheid daarin een rol?

Tot slot is er uit het verleden te leren dat betaald huishoudelijk werk al van oudsher buiten de zich ontwikkelende arbeidswetgeving viel. Ook tegenwoordig maakt de overheid uitzonderingen voor 'dienstverlening aan huis'. De overheid heeft pogingen ondernomen de markt te formaliseren hoofdzakelijk door werkgelegenheidsprojecten voor langdurig werklozen, zoals zij dat in 1930 ook deed om het dienstbodetekort aan te pakken. Deze pogingen lijken meer te demonstreren dat het uiterst lastig is om de markt van de persoonlijke diensten te formaliseren, dan dat zij werken. Een deel van een verklaring daarvoor ligt in de spanning die bestaat tussen beleid en werkelijkheid. Pakt de overheid met het formaliseren van zwart werk van uitkeringsgerechtigden wel het juiste probleem aan? En hoe sluiten de pogingen tot formaliseren aan bij de behoeften en belangen van vraag en aanbod? In de komende hoofdstukken worden deze vragen beantwoord op basis van mijn empirische onderzoek in Amsterdam.